

GLAVA II

BORBE ZA PRELAZAK U SRBIJU. PRIHVAT 6. LIČKE PROLETERSKE DIVIZIJE. MARŠ DO CRNE GORE I HERCEGOVINE. BORBE ZA OSLOBOĐENJE ZAPADNE SRBIJE. BEOGRADSKA OPERACIJA I BORBE NA SREMSKOM FRONTU (MAJ 1944—NOVEMBAR 1944).

PRVE BORBE SA 13. SS »HANDŽAR« DIVIZIJOM

Očekujući prelazak 13. SS »Hadžar« divizije iz Srema u Semberiju i na Majevicu, Prva vojvođanska brigada je nastavila borbe protiv četničkih snaga, »zelenog kadra« i sa ustашkom Muslimanskom milicijom. U to vreme veze sa Sremom bile su redovne, pa su veoma brzo stizala obaveštenja o nečuvenim zločinima ove nemačke jedinice — »fesaroša« kako su ih Sramci nazvali. Samo u četiri sela između Save i Bosuta, na najzverskiji način ubijeno je ili zaklano oko 750 odraslih muškaraca, žena i dece, pobijena je stoka, zapaljene kuće i druga imovina zajedno sa leševima ubijenih i zaklanih. Sa jedinicama odreda iz Srema u Semberiju prešao je jedan deo preživelog stanovništva — očevidaca počinjenih zločina. Saznanja o tim nedelima, posebno kazivanja očevidaca, prepričavana su među borcima. To ih je posebno motivisalo na nepoštendnu borbu protiv novih snaga okupatora i njegovih već postojećih slugu.

Po zapovesti Štaba 16. divizije, Četvrta vojvođanska brigada je posela obalu Save od ušća Drine do sela Crnjelova. Druga brigada zapadno od nje do sela Brezovo Polje. Prva brigada bila je sa težištem odbrane aia položajima sela Miroslave!, Puškovac, Tutnjevac, radi sprečavanja prodora »fesaroša« na pravcima Čelić, Koraj, Suho polje i Čelić, Lopare, Tuzla. Štab Divizije je od svih brigada zahtevao žilavu manevarsku i aktivnu odbranu sa smelim zabacivanjem i udarima u pozadinu i bokove nadirućih kolona esesovaca.

Žestoke borbe od reke Save vodile su Četvrta i Druga brigada od noći 13—14. marta. U te borbe uključila se Prva brigada sprečavajući protivnika da prodre ka Tuzli i posebno

prema Suhopolju i Bijeljini. Borbe su bile veoma oštре. Napadi i protivnapadi smenjivali su se. Od tih dejstava posebno se pamte uspešno borbe Druge vojvođanske brigade/Njeni bataljoni i čete su dejstvovali smelo, samoinicijativno i najčešće samostalno, a i u sadejstvu sa drugim jedinicama. Neprekidno se nastojalo da se neprijatelj dočeka u zasedi, da ga smelo napadaju, ali i da odbiju svaki njegov iznenadni napad i da mu nanesu što veće gubitke.

Tokom ovih borbi jedinice su zaplenile veće količne municije, pušaka, nekoliko »šaraca«, tovarnih i jahačih konja.

O tim samostalnim borbama bataljona i četa najuverljivije, ushićeno nam je pričao komandant Drugog bataljona Druge brigade Gliša Opačić, učesnik bitaka na Neretvi i Sutjesci. Njegove priče svakog su plenile istinitim i narodskim kazivanjem.

Zahvaljujući upornim borbama Druge, Četvrte i Prve brigade, 13. SS divizija je uz velike gubitke uspela za 14 dana da ovlada prostorom od Save do Čelića, Koraja, Suhopolja i Bijeljine i da spoji snage svojih napadnih kolona na prostoru Zabrdje—Tutnjevac tek 28. marta i osvoji prostor dubine oko 16 km. Zbog pretrpljenih gubitaka, zamorenosti i potrebe sređivanja jedinica, pukovi 13. SS divizije su bili neaktivni punih 15 dana. Obnovili su ofanzivu dejstva tek 12. aprila.

Za uspehe u tim borbama, vrhovni komandant maršal Josip Broz Tito pohvalio je borce, komandire, komandante i političke komesare Druge vojvođanske brigade. Bio je to još jedan poseban podsticaj svim vojvođanskim jedinicama.

Borbe Druge i Četvrte brigade na navedenom prostoru predstavljale su veliki podstrek da i Prva vojvođanska brigada iskaže sve svoje moralne i borbene vrednosti. Na njenom sektoru odbrane »fesaroši« su znatno nadmoćnijim snagama 15. marta krenuli u napad na Čelić i prema Koraju ka Suhopolju. Prvi i Drugi bataljon sa položaja zapadno od Koraja odlučnim protivnapadima naterali su protivnika na povlačenje. U to vreme jedna posebna kolona od nekoliko stotina esesovaca upala je u Koraj sa severa iz pravca Babetino brdo. Posle toga neprijatelj je neprekidno dovlačio nove snage, tako da je na tim položajima imao više od 1.500 vojnika, nekoliko oklopnih borbenih vozila, a pešadiju je podržavao snažnom artiljerijskom vatrom. Borbe na položajima oko Koraja vođene su tri dana. Smenjivali su se juriši i protivnapadi sa obe strane. Fesaroški

28. SS puk nastojao je po svaku cenu da se probije na istok i spoji sa jedinicama 27. puka, koji je nadirao iz Bijeljine preko Suhog polja. Trebalо je sprečiti taj prođor po svaku cenu. Posebno zbog toga što je na taj način neposredno bila ugrožena partizanska bolnica u Trnovi.

Na položajima oko Koraja uspešno je primenjivana takтика pružanja otpora na uzastopnim položajima sve do vrha grebena, kombinovana sa protivnapadima. Tada bi usledio opšti juriš i protivnik vraćan na polazne položaje.

Na međuprostoru, iza poslednjeg položaja Prvog i Trećeg bataljona, na posebnom uzvišenju bio je postavljan teški mitraljez kojim je rukovao komandir voda Milan Iikraš. U bivškoj vojsci bio je odličan -mitraljezac. U trenutku kada su umorni »fesaroši« savlađujući strmu kosu i na njoj uzastopne položaje, izbjigali na greben iz šume na čistinu i gomilali se, mitraljez je stupao u dejstvo. Bili su to školski primeri »košenja« mitraljezom.

U borbama za Koraj i oko Tutnjevca naročito se istakao Peti bataljon Prve vojvođanske brigade. Formiran tek 12 dana pre ovih događaja, ispoljio je sve odlike »starih« iskusnih jedinica. A bila mu je ovo stvarno prva borba. Borački sastav činili su uglavnom Banaćani, mladići i devojke — članovi SKOJ-a, koji su u Bosnu krenuli iz severnog Banata, prešli nekoliko stotina kilometara, savladali vodene prepreke: Stari i Novi Begej, Dunav, Bosut i Savu da bi se borili za slobodu svoje zemlje i svog kraja. Na tom dugom, teškom putu niko od njih se nije pokolebao, odustao ili zaostao. Stigli su svi na Majevicu.

Predvođen iskusnim komandantom Đurom Radošem i komandirima i komesarima četa starini borcima, Peti bataljon se na najnepovoljnijem pravcu — sa istoka, uspeo probiti u dobro branjeni Koraj i u samom mestu vodio žestoke ulične borbe sa brojčano nadmoćnijim esesovcima. Pod pritiskom neprijatelja i zbog neuspeha drugih jedinica, Bataljon je bio prinuđen da se po danu povlači iz naselja. Bez obzira na to što je bio potiskivan jakim neprijateljskim snagama, potpomognutim oklopnim borbenim sredstvima, Bataljon se organizovano povlačio u skokovima na prihvratne položaje uz neprekidan otpor, bez ikakve panike, iako je sva vatra bila usredsređena na njega. Zaista je delovao kao najbolja iskrsna partizanska jedinica.

U ovim borbama gubici u ljudstvu su bili dosta veliki na obe strane. Ipak, i po najrealnijim procenama fašisti su imali znatno više mrtvih i ranjenih.

Iz Prve brigade poginuo je i tek postavljeni komandant prvog bataljona Milan Krompić Čelik, a ranjen je isto tako novi komandant Petog bataljona Đuro Radoš, kao i politički komesar čete Silvije Filipović, oko 30 boraca ovog bataljona i 5 bolničarki. Ranjeni su još i komandir čete Vukašin Lajbenšperbeg, zamenik komandira Pera Babić, vodnici Milivoje Hašić, Draga Kordić i Hangodi Lukač, zatim bolničarke Mira Drakulić, Marija Prega i još neke.

U tim borbama Prva brigada je zaplenila više pušaka, nekoliko »šaraca«, izvesne količine municije i uniformi, obuće i posebno dobro pripremljenih zdravih i snažnih tovarnih konja.

Tako je u to vreme najredovniji snabdevač svim navedenim i drugim potrebama postala brojčano i po opremljenosti vrlo jaka 13. SS »Handžar« divizija, a njoj se kasnije priključila u tom pogledu i 7. SS divizija »Princ Eugen«. Trajalo je to od tih martovskih dana pa sve do prelaska 12. vojvođanskog korpusa u Srbiju, početkom septembra 1944.

Jovan Štokovac

BORBE NA KORAJU

U ranu zoru 18. marta 1944. otpočela je oštra i jednovremena borba na celom frontu Prve vojvođanske brigade. Svaka jedinica dobila je određeni pravac, konkretne zadatke i krajnji cilj uništenja neprijatelja.

Pre početka napada objašnjeno nam je da se pred nama nalaze delovi 13. SS divizije »Handžar«, poznate još kao »plava«, zbog plavih fesova. Mi smo je zvali još i »fesarošika« ili »Mujina divizija«, jer je bila sastavljena od jugoslovenskih Muslimana pod komandom nemačkih starešina, čija su naređenja revnosno izvršavali. Po dolasku sa obuke iz Nemačke, ovi zločinci su uz molitvu pred hodžom dali zavet da seveno od reke Save u Sremu nema zarobljenika i da treba poklati sve što ne nosi fes, a sela pretvoriti u zgarišta. To su i učinili u jugozapadnom Sremu početkom 1944. godine.

Kada su saslušali ovu informaciju svojih starešina, o čemu su i ranije nešto načuli, borci Brigade tek sada su postali ogorčeni i spremni da po svaku cenu osvete žrtve zločina ove do tada najkrvoločnije fašističke vojne formacije u Sremu i istočnoj Bosni. I zaista, u toj borbi naši borci su ispoljili dотle neviđenu borbenost i junaštvo protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Zlikovcima su naneti teški gubici kako u ljudstvu, tako i u tehnicki. Jedinice su im skoro desetkovane d u tim borbama dobro su zapamtili vojvođanske borce.

Neprijatelj se žilavo branio u Koraju, dovlačeći stalno sveža pojačanja sa očiglednom namerom da pređe u protivofanzivu. Naš Peti bataljon uz sadejstvo ostalih jedinica Prve vojvođanske brigade, naročito Prvog bataljona, uspeo je da sa severoistočne strane na juriš potisne neprijatelja i upadne u selo. Razvile su se teške tročasovne ulične borbe koje su se često vodile prsa u prsa. U jednom trenutku je uveo u borbu prispele rezerve i usmerio svoj protivnapad na pravcu našeg Petog bataljona, koji je jedva odolevao ovom udaru. Izložen unišavajućoj vatri i trpeći velike gubitke, Peti bataljon se morao povući iz sela. Na to su ubrzo bili prisiljeni i ostali bataljoni zauzimajući zatim položaje oko sela. Ujutru, narednog dana, uz jaku i vrlo preciznu artiljerijsku i minobacačku podršku, neprijatelj je preuzeo opšti napad. Želeo je da deblokira Koraj i produži dalja napadna dejstva. Došlo je do ogorčenog sudara.

Pod pritiskom nadmoćnijih snaga neprijatelja, teško smo odolevali. Gubici su postajali sve veći a municije smo imali sve manje. U cilju da izbegnemo još veće gubitke, kao komandir 1. čete Petog bataljona otišao sam kod komandira susedne čete Đorda Alimpijevića Šolje iz Ledinaca da se dogovorimo šta dalje da radimo u ovoj skoro bezizlaznoj situaciji. Dok smo se dogovarali i prikupljali municiju za puškomitralsce koji je više nisu imali, stiglo je i naređenje da se postupno povlačimo. Odlučili smo da se pod zaštitom puškomitraljeza veći broj boraca povlači uvalom koja je vodila u našu pozadinu, koja ih je zaklanjala od oka a time i puščane i mitraljeske vatre.

Da bismo zaštitili svoje borce pri povlačenju i izbegli velike gubitke, na Šoljin predlog, mi komandiri četa sa još nekolicinom boraca odlučili smo da ostanemo u zaštitnici. Sećam se, samo što smo krenuli, Šolja je dograbio jedan puškomitralez čiji je puškomitraljezac ostao smrtno pogoden, i osuo ra-

fai po »fesarošima«, dovikujući meni i ostalim drugovima iz zaštitnice: »Drugovi, udrite po ovima koji su nam najbliži da nas ne pohvataju žive!« Zastali smo i otvorili žestoku vatru koja je pokosila one najbliže, a ostale prikovala za zemlju. Time smo usporili njihovo kretanje i omogućili svojim drugovima da se povuku jarugom.

Na kraju, u odstupnici ostali smo samo nas dvojica — Šolja i ja. Čim su se naši borci odvojili od neprijatelja, počeli smo i mi da se povlačimo. Ali pošto nam je neprijatelj bio u neposrednoj blizini, bili smo prinuđeni umesto uvalom da se povlačimo uz brdo i preko čistine gde je bio tu i tamo po neki žbun ili drvo. Bio je to najgori pravac za povlačenje, ali drugog izbora nismo imali jer nam je neprijatelj za petama. Ubrzano nam je ponestalo i municije, tako da smo dejstvovali kraćim rafalima i to samo kada je bilo najnužnije. Prebacujući se od žbuna do žbuna podržavali smo jedan drugoga. U jednom trenutku čuo sam koljače za nama kako dovikuju: »Hvataj ih žive. Imaju torbice. To mora da su komandiri!« Šolji je, izgleda, bilo lakše. Onako visok i krakat, kad dođe do žbuna on ga preskoči, a ja mali pa moram da opatrčavam okolo, gubeći pri tome vreme, a time sam ostajao i više na meti neprijatelju. Ni danas ne znam kako smo kroz kišu metaka stigli čitavi do vrha brda, gde smo na ivici šume zauzeli dobar zaklon. Zastali smo da malo odahnemo.

Posmatrajući bojište i gledajući jedan u drugog, ne verujući sebi da smo ostali živi, šolja mi reče: »Ih bre, Uroše, pa tvoj šinjel je sav izrešetain mećima! Kao da su samo u njega gađali!« Pogledam i ja, a moj šinjel zaista izbušen kao sito. Na sreću, na telu nisam imao nijednu ogrebotinu. Osetih neku jezu kako me prožima i da bih je odagnao odgovorih Šolji: »Izgleda da neće grom u koprive!« Naše čuđenje iznenada je prekinula jedna naša drugarica. Trčala je preko one iste čistine na kojoj smo malopre nas dvojica predstavlјali nišansku metu »fesarošima«. A mi smo mislili da smo bili poslednji! I nju su vitlali i gađali kao i nas pokušavajući da je uhvate živu. »E, nećete vala, zlikovci jedni! — odgovorili smo iz žestokom vatrom iz mitraljeza. Brzo smo ih naterali da potraže zaklone i pomogli našoj drugarici da stigne do nas. Tek kada je došla bliže, videli srno da je to bila četna bolničarka iz naše 3. čete Zora Ljubičić Zoja iz Deča. Onako zadihana pala je na zemlju i jedva je uspela da nam procedi kroz zube: »Umalo da

me stignu. Ove mujage« ... Kada se malo pribrala, objasnila nam je da je kraj jednog žbuna previjala ranjenog borca koji joj je umro na rukama. Rekao joj je samo: »Pozdravi mi brata Živana u Prvom bataljonu«. Dok je previjala druga, nije ni primetila da od naših boraca nema nikoga. Videla je da smo mi pošli u ovom pravcu i krenula za nama. Izvukla je i pušku poginulog borca, jer »trebaće nam za nekog novog borca, koji dođe iz Srema i nema oružja...«

Uroš Šuljm,anac

KRVAVA DRINJAČA

U drugoj polovini aprila 1944. godine trebalo je da se dve divizije iz istočne Bosne prebace preko Drine u Srbiju. Bile su to 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija. Naša Prva vojvođanska brigada se već razmestila na sektoru Bratunca, a njen Četvrti bataljon u selu Kravice. Zadatak nam je bio: forsiрати Drinu, zauzeti Ljuboviju, dalje produžiti napad i zauzeti Valjevo. Posle topljenja snega Drina je jako nadošla i stravično je hučala. Ja nisam znao da plivam, plašio sam se vode, a sumnjao sam u znanje naših Sremaca oko pravljenja splavova. Još više me je uhvatilo strah od vode kada sam saznao za naреđenje da se ako se neko počne daviti da se ne spasava kako se ne bi otkrio prelazak ostalih.

Bio sam tada politički komesar 4. čete i borci su bili politički pripremljeni za borbu protiv novog neprijatelja (ljoticevcii, nedicevcii, Bugari i dr.), a u meni se i dalje taložio strah samo od Drine.

Pred sam polazak na Drinu, još za videla, pojавio se bataljonski kurir Đorđe Budimirović iz Jakova. Doneo nam je naреđenje da se odustajem od prelaska u Srbiju jer je došlo do okruženja cele naše grupacije od strane Nemaca. Iako su se očekivale teške borbe za proboj iz okruženja, lakše mi je palo ovo saznanje nego i sama pomisao na prelazak preko Drine.

Tada je usledio manevr naših jedinica. Često smo se ukrštali jedni s drugima. Kod crkve u s. Milići, u Birču, na reci Jadru, koja je jako nabujala, bio je srušen most a trebalo je preći na drugu stranu. Prvi je pokušao jedan drug da prepliva, ali ga je voda odnela. Utopio se. Bio je Bosanac i zvali smo ga Proleter. Drugi se uhvatio konju za rep i prešao je. Zora Živ-

ković — Mala Bratana, referent saniteta Bataljona, uspela je da prepliva. Ostali deo Bataljona kenuo je uzvodno. Posle dužeg hoda naišli smo na jedno brvno. Tu smo prešli reku i krenuli na zadatak. Hladnoća je bila prilična a u toku noći pao je i mraz.

Posle dužeg marša Bataljon je dobio zadatak da smeni jedan naš bataljon koji je taj položaj držao od ranije. U borbu smo stupili iz pokreta i uspeli smo da zadržimo Nemce do poslepodne. Ozbiljnost naše situacije postala je još veća kada nam je načelnik Brigade Periša Grujić saopštio da od našeg bataljona i dve čete Drugog bataljona zavisi sudbina osam hiljada ljudi (bolesnih, ranjenih, terenaca i drugih zbegova).

Nismo dozvolili Nemcima da nas potisnu. Od oružja najviše su radile ručne bombe, a neprijatelj nas je neprestano zaspao artiljerijskom i minobacačkom vatrom.

Dogodilo se to krajem aprila 1944. godine. Padala je neka susnežica. Tu nam je od minobacača poginuo obaveštajac čete. Bio je to divan, miran, staložen, stariji drug milog pogleda. Zvao se Dušan Čović Soko, rođ. 1911. g., iz Ugrinovaca. Iza njega su ostale tri maloletne čerkice. Naš položaj je obilazio u toku tog kritičnog prepodneva komandant Divizije sa svojim štabom i Štabom Brigade.

Oko 16 ili 17 časova poslepodne, po prestanku kiše i snega, jedan bataljon Druge vojvođanske brigade sa načelnikom Štaba Boškom Nikšićem u besprekornom streljačkom stroju prošao je kroz naš stroj, sudario se sa Nemcima i uz strahovitu tutnjavu bombi i drugog oružja izvršio probor preko druma i reke Drinjače. Mi smo ga sledili. Naš bataljon je tad preuzeo obezbeđenje prelaska ostalih jedinica kroz stvorenu brešu prema s. Podbetanj i planini Betanj. Kuće pored druma su još gorele, a Drinjača je tekla mutna i krvava jer je u njoj ostalo mnogo naših i neprijateljskih leševa, baš kao reka Sitnica za vreme kosovskog boja.

Probor je dakle, uspeo. Ranjenici i zbegovi su evakuisani. Brigada je upućena na odmor u okolinu Tuzle (Banovići—Ozren). Našeg druga Sokola sahranili smo u s. Rudište.

Momir Bugarski Moša¹

¹ Momir Bugarski Moša, rođ. 1918. u Tovariševu, Bačka Palanka, bio je komesar čete i bataljona i rukovodilac OZN-e u 1. vojvođanskoj brigadi.

NAPAD NA ZAJEDNICE I LOPARE

Krajem maja 1944. god. 16. vojvođanska divizija nalazila se na padinama Konjuha i u dolini Speče, gde se pripremala da ponovo krene za Majevicu. Šestog juna oko 16 časova preši smo komunikaciju Tuzla—Zvornik i ponovo se našli na Majevici. Prva vojvođanska brigada, koja se kretala u prvom e salonu, zaposela je položaje na Busiji i Pločama, ulevo od Prve kretala se Druga vojvođanska, dok je Četvrta vojvođanska brigada ostala kao zaštitnica i rezerva. Od Štaba Trećeg udarnog korpusa, 16. vojvođanska divizija je dobila naređenje da napadne nemačko uporište na Zajednicama i Loparama, istočno od Tuzle. Nemačka komanda otkrila je naše namere čim smo prešli put Tuzla—Zvornik. To smo saznali nešto kasnije kad smo zaplenili njihovu arhivu. Imali su tačne izvestaje o jačini naših jedinica i kuda smo se uputili.

Pred zalazak sunca 8. juna počeli smo da se spuštamo prema nemačkim položajima. Nemačka artiljerija zasula je naše kolone jakom vatrom. Štab Divizije (a štabovi brigda i bataljona još manje) imao je, izgleda, malo podataka o pravoj snazi i brojnosti neprijateljskih snaga i njihovim utvrđenjima na Zajednicama, Busovači i Loparama.

Lopare se nalaze na samoj cesti Brčko—Tuzla gde se u to vreme nalazila glavnina jednog puka 13. SS divizije a na Zajednicama štab jednog artiljerijskog diviziona i jedna baterija sa četiri topa 152 mm. Tu su se fortifikacijski tako utvrdili da se dobijao utisak da će tu i večito ostati. Na uzvišenju iznad štaba i topova bio je uređen i treći rov, gde im se nalazila rezerva. Na susednom brdu Brezovači bila je utvrđena još jedna baterija od 105 mm.

Za vreme dok je njihova artiljerija tukla kolone naših Druge i Četvrte brigade, bataljoni Prve vojvođanske, koristeći pošumljene potoke, podilazili su položajima na Zajednicama. Prvi bataljon, nalazeći se na levom krilu, pod zaštitom noći u razvijenom streljačkom stroju u najvećoj tišini, sasvim se približio nemačkim mitraljeskim gnezdima i prvim rovovima. Sada su na red došli naši bombaši i puškomitralješci. Zahvaljujući iznenadenju isturena nemačka mitraljeska gnezda savladana su već u prvom naletu. Otpočela je žestoka borba za prve rovove. Nemci su odmah intervenisali svojim rezervama i potisnuti naše prve delove od njihovih rovova. Za to vreme,

ostali bataljoni Prve i Druge brigade produžili su svoje napade na položaje na Zajednicama i Brezovači. Pošto je sredio svoje redove, Prvi bataljon je ponovio juriš na prve rovove, uspeo da osvoji samo deo rovova i zapleni cev jednog topa. Nemci su nas ponovo odbacili na naše stare položaje.

Štab Bataljona je tada napravio novi plan napada i u sam cik zore izvršio juriš sa svim raspoloživim snagama Bataljona na neprijateljska utvrđenja na vrhu Zajednica. U silovitom jurišu pada prvi a zatim odmah i drugi rov. Zamenik komandanta Prvog bataljona Muhamed Kahrić upao je sa svojini borcima među topove, brzo dohvatio cev jednog oruđa i prvo zrno ispalio prema dominirajućem visu Svetiljka i nemačkim rezervama. Sve se to dešavalo u velikoj brzini. Nemci, iznenadeni topovskom vatrom po svojim rovovima, bezglavo napuštaju preostale topove i beže. Tada je usledio opšti juriš obe naše brigade za neprijateljem koji se povlačio u neredu prema Brčkom i Tuzli.

U tom naletu oslobođene su i Lopare. U naše ruke pada cela pozadina 13. SS divizije. Zatekao sam se kod štaba nemačke artiljerijske brigade. Tu se nalazio veliki broj kamiona i šatora. Ispod jednog kamiona spazih Švabu sa puškom uperenom prema meni. Dreknem na njega da izlazi inače će ga ubiti. On izlazi, diže ruke plačući i na srpskom jeziku poče moliti da ga ne ubijem. Tvrdi da je Bosanac, da je rnobilisan u vojsku i da bi ostao kod nas i borio se protiv okupatora. Posle dogovora sa mojim drugovima, rešili smo da ovog nemačkog vojnika, Muslimana iz 13. SS divizije, primimo u naše jedinice. Zadužili smo nekoliko članova Partije i SKOJ-a da pripaze na njega. U sledećim borbama nosio je čak nemački »šarac« i pokazao da je dobar borac. Ipak, prevarili smo se, prvom prilikom je dezertirao i ponovo prebegao Nemcima.

Na Zajednicama, Brezovači i Loparama naše brigade su došle do velikog ratnog plena. U toj borbi neprijatelj je imao, samo na sektoru Prve vojvođanske brigade, oko 150 mrtvih i ranjenih starešina i vojnika i tridesetak zarobljenih četnika. Prva vojvođanska brigada u toj teškoj borbi imala je 20 poginulih, 83 ranjena i pet nestalih boraca. Ratni plen Prve brigade bio je ogroman: četiri velika dalekometna topa 152 mm i vagon granata, 6 »šaraca«, dva laka minobacača, 50 pušaka, 8 radio-stanica, 200.000 metaka, 5 revolvera, 34 kamiona, 6 luk-

suznih automobila, 2 motocikla, 4 dvogleda, sto pari cipela, sto pari vojničkih odela, oko dvesta tovamih konja, veći broj ranaca, čuturica i hrane.

Na brdu Brezovača zapleajene su baterije haubica 105 mm. Kada su saznali da smo zauzeli Zajednice, Nemci su se dali u beg, ostavljajući nam neoštećene topove i svu municiju, što samo govori u kakvoj su panici napustili bojište.

Na sektoru Prvog bataljona Prve vojvodanske brigade u toj teškoj borbi ranjeni su komesar Bataljona Triva Nedić, komandir čete Sava Mijatović i još dosta drugova i drugarica. U momentu juriša zatekao sam se u tek oslojenom drugom rovu, tu nađem na teško ranjenog druga »Moču«. Izvucem ga u jedan ugao i brzo pozovem bolničarku da mu ukaže prvu pomoć. Njemu je granata odnela lakat desne ruke. Ruka mu je visila o parčetu kože. Posle previjanja predložio sam da mu dva borca pomognu da dođe do brigadnog saniteta. Odgovorio mi je: »Druže komesare, vama je potreban svaki borac, a ja ću pokušati sam do saniteta. To je bila ne samo hrabrost, već i velika svest i herojstvo.

Tom prilikom bio sam svedok kako naše drugarice Sremice od šesnaest do dvadeset godina, u zaista teškoj borbi, uspevaju da izvuku sve naše poginule i ranjene drugove i još stignu da puškomitralscima kad su ostali bez municije doneose iz rovova municiju, koju su Nemci ostavili u bekstvu. Uspevale su brzo da dohvate tu municiju i nanižu je u redenike, kako bi naši drugovi mogli da nastave da tuku neprijatelja.

Uskoro na Zajednice dolazi i deo Štaba 12. korpusa a sa njima pristiže engleska vojna misija. Kad je video teške topove 152 mm i nas borce i starešine od baruta i zemlje zamazane, drug Lekić, komandant Korpusa, stao je da nas ljubi. Engleska vojna misija se čudila šta su to jugoslovenski partizani napravili od nemačke vojne sile. Za uspešno izvedeni napad na Zajednice i Lopare maršal Tito je pohvalio upornost i borbenost boraca 16. vojvodanske divizije.

Pošto smo oslobodili i Lopare a municije je bilo dosta, naši artiljeri na Zajednicama su gađali topovima Brčko, Tuzlu i Bijeljinu. Posle podne Nemci su prikupili svoje trupe i izvršili jači protivudar. Kako nismo mogli da evakuujemo sav taj veliki plen na Zajednicama, zapalili smo kamione i automobile. Topovima smo u cev ugurali dosta eksploziva i razneli

ili. Kasnije smo saznali od meštana: kada je nemačka divizija vukla uništene topove kroz Brčko, pripadnike ISS divizije i ustaše zahvatila je velika žalost.

Ante Bralić¹

VELIKA POBEDA KOD LOPARA I ZAJEDNICA

Nalazilo smo se u rejonu sella Ploče, Tobut i Petkovići kada smo dobili naređenje da 8. juna izvršimo izviđanje u pravcu Pribroja, Lopara i Zajednica. Na tom prostoru nalazila se 13. SS »Handžar« divizija i o njenom naoružanju i namerama malo se znalo. Prema podacima koje smo prikupili, u Loparama se nalazilo oko 400 vojnika zgloglasne 13. SS nemačke divizije sa 4 brdska topa. Zajednice je zaposelo oko 300 pripadnika ove iste divizije sa 2 brdska topa, dok su se u ostalim mastima nalazile manje neprijateljske snage. Pоказало се да ови подаци нису били тачни и да су непријатељске снаге биле јаче а посебно у артиљерији и другом тешком наоружању. У Лопарама се налазило седиште једног пукова ове дивизије са око 1.000 а у Задничама око 400 прападника ове дивизије.

Štab 16. divizije odredio је да Druga vojvođanska brigada zajedno са Drugim bataljonom Prve vojvođanske brigade нападне Лопаре, Четврти и Пети баталјон наше Прве војвођанске бригаде добиле задатак да нападну Задничице са североисточне стране првим Zlatovo—Trnjaci. На кошама Свића и Привела у међувремену, сазнавши за наше прикупљање, поставило се око 300 Немаца и 300 четника војводе Керовића. Они су задржали наступање наше Четвртог и Петог баталјона.

Леву колону сачинjavali су Први и Трећи баталјон Прве бригаде који су кренули из Горње Липовице преко села Лабука са задатком да нападну Задничице са југоисточне стране. Због задржавања наше десне колоне (Четвртог и Петог баталјона) на кошама изнад Прибоја, цео терет напада на Задничице пao je на леву колону, tj. на наš Prvi i Treći bataljon. Ako se

² Ante Bralić, rođ. 1915. u Kosu kod Splita, bio je komesar bataljona u 1. vojvođanskoj brigadi.

ima u vidu da su Zajednice jedan plato, zaravan visine oko 400 metara, koji dominira svojom okolinom i veoma je pogodan za odbranu, onda se može shvatiti da je zadatak Prvog i Trećeg bataljona bio veoma delikatan.

Pokret preko Labucke izveli smo 8. juna i u 19 časova izbili iznad sela Mitrović. Dok je kolona silazila u dolinu rečice Labucka, neprijatelj nas je otkrio i zasuo snažnom artiljerijskom vatrom sa položaja na Zajednicama. To nas je natetalo da ubrzamo pokret da bismo izišli iz zone artiljerijske vatre, ali smo se u 23 časa našli u zoni efikasne mitraljeske vatre. Tu je Treći bataljon krenuo desnom obalom rečice Labucke, dok je Prvi bataljon produžio pravo napred penjući se uz brdo u pravcu artiljerijskih položaja. Iskoristivši šumu kao zaklon, oko pola noći naš bataljon je izbio neposredno pred neprijateljske rovove.

Za to vreme Treći bataljon na našem desnom krilu vodio je žestoku borbu i zbog jake neprijateljske mitraljeske vatre sa dominirajućih položaja Svetljiće nije uspeo da se dokopa nekih značajnijih pozicija. Ispred nas, od ivice šume do neprijateljskih rovova delilo nas je samo 70 metara brisanog prostora. Razvijeni u strelce naši borci krenuli »su u žestoki juriš, ali su još žešće sačekani ubitačnom mitraljeskom vatrom i bombama. Zbog osetnih gubitaka Bataljon se povukao na ivicu šume da bi sredio svoje redove i pronašao nove, pogodnije pravce napada.

Ni drugi napad nije dao bolje rezultate. Tada sam pozvao komandire četa i naredio da rukovodioći i komunisti podu napred i da treći napad mora uspeti. Od boraca su prikupljene ručne bombe i formirane bombaške grupe od najboljih skojevaca. Mitraljesci su napunili redenike i dobili konkretnе zadatke da svojom brzom paljbom neutrališu uočena neprijateljska mitraljeska gnezda. Čekalo se još samo naređenje za juriš.

Odlučujući juriš usledio je u svanuće 9. juna. Munjevitom brzinom borci su savladali brisani prostor i upali među unezverene »fesaroše«. U rovovima je nastalo očajničko gušanje i kundačenje, borba za goli život. Taj juriš ostao je u sećanju svakog borca i starešine našeg bataljona kao jedna od naših najvećih pobjeda i primer hrabrosti i požrtvovanja. Posle zauzimanja pešadijskih rovova, nošeni nezadrživim jurišem, krenuli smo prema vatrenim položajima artiljerije i topovima uda-

ljenim oko 50 metara. Čim smo osvojili prvi top-haubicu, kraj njega se našao moj zamenik Muhamed Kahrić, koji je završio obuku za artiljerijskog oficira i dobro poznavao haubicu 152 mm. Zadivljujućom brzinom i veštinom on je okrenuo cev haubice prema neprijateljskim položajima na Svetljiki, iznad Zajednica, sa kojih je neprijatelj uspešno odolevaо napa-dima našeg Trećeg bataljona.

Nakon prve, zauzete su i ostale tri haubice između kojih je zaplenjeno i na stotine artiljerijskih granata teškog kalibra prekrivenih vojničkim ceradama. Dejstvom iz ovih haubica neprijatelj je potpuno zburnjen i demoralisan. To je omogućilo 1 Trećem bataljonu da u odlučujućem jurišu razbijе nemačku posadu na Svetljiki pa smo sa oba bataljona krenuli u čišće-nje platoa na Zajednicama. Pred našim nezadrživim jurišem esesovci su panično pobegli u pravcu Lopara i Čelića. Ispra-ćeni vatrom iz zaplenjenih topova, svoje povlačenje pretvorili su u pravu bežaniju. Mnogi od njih, a među njima i nekoliko oficira, nisu uspeli da se izvuku i potražili su zaklone ispod kamiona, putničkih automobila, u magacinima razne tehničke robe i zemunicama.

Na Zajednicama u borbama sa Prvim i Trećim bataljo-nom naše brigade neprijatelj je imao više od 90 ubijenih i ranjenih oficira i vojnika a zarobljeno je 19. Ratni plen bio je veliki. Pored 4 haubice 152 mm, zaplenjeni su i vagon granata, 2 minobacača 81 mm sa 300 mina, dva laka minobacača, takođe sa 300 mina, šest puškomitrailjeza »šaraca«, 50 pušaka, 4 au-tomata, 200.000 metaka, 5 revolvera, 8 radio-stanica, 34 kamio-na, 6 luksuznih automobila, 2 motocikla, 4 dvogleda, 100 pari cokula, 100 pari uniformi, 200 šatorskih krila, veći broj ranaca i čuturica, 200 konja i razne druge opreme. Zaplenjeni kamioni, putnički automobili i motocikli su spaljeni a top haubica uništena.

Bataljoni su imali 20 poginulih i 83 ranjena. Svi borci iz Prvog i Trećeg bataljona zaslužuju najveća priznanja i pohvalu za ispoljenu izuzetnu hrabrost koju su pružili u borbi na Za-jednicama.

Duro Radoš

NA LOPARAMA

Krajem tzv. šeste neprijateljske ofanzive, neprijatelj je doveo prvo u Srem a zatim i u istočnu Bosnu zloglasnu 13. SS »Handžar« diviziju. Već posle njenog prvog nastupa u jugozapadnom Sremu, gde je izvršen strahoviti masakr nad nedužnim civilnim stanovništвом i gde je poklano »sve što ne nosi fes«, pa čak i deca u kolevcu, videlo se da je neprijatelj rešio po svaku cenu da likvidira NOP u ovim krajevima. Po prelasku u istočnu Bosnu, ova slugeranska divizija sastavljena od najgoreg ološa iz muslimanskog življa, nastavila je sa nečuvenim zločinima u Semberiji i Posavini otpočela sistematski da čisti ove krajeve od simpatizera NOP-a.

Jedan od glavnih zadataka koji je u tom trenutku dobila od svojih nemačkih oficira, bio je da čvrsto posedne Majevicu, ikoja je dотле bila najvažnija spona i »most« između slobodne teritorije Srema i istočne Bosne. Sa oko 20.000 dobro naoružanih i za specijalni rat obučenih vojnika ova divizija je posela najvažnije tačke i komunikacije na Majevici, pa je čak izgradila svoja uporišta i tamo gde ih do tada nije bilo — na pošumljenim kotama i grebenima, pri čemu je obilno koristila i postojeće odrede majevičkih četnika.

Gubitak Majevice najteže je padao 'nama Vojvođanima. Od marta pa nadalje prestali su da stižu do nas transporti hrane i dobrovoljaca za popunu naših jedinica iz Srema. Retko smo dobijali čak i poštu od svojih porodica, pa smo prosto goreli od nestrpljenja da ponovo krenemo na Majevicu, u Posavinu i Semberiju i uspostavimo vezu sa našim najmilijim u Sremu. Otud nije ni čudo što smo naređenje za napad na »fesarošku« uporišta na Loparamu i Zajednicama dočekali sa najvećim oduševljenjem.

Bio sam tada komesar čete u Drugom bataljonu Prve vojvodanske brigade i sećam se da nikad lakše nismo izvršili političke pripreme kao za ovaj napad. Ozlojedeni na sve što su čuli o nečuvenim zločinima pripadnika ove divizije u jugozapadnom Sremu i na Majevici, Sremci su prosto goreli od nestrpljenja da dohvate za guše ove zlikovce, protjeraju ih sa Majevice i približe se Sremu. Moja četa dobila je zadatak da napredujući udesno od puta Pribor—Lopare napadne utvrđenje u korne se prema našim podacima nalazilo samo 300—400 neprijateljskih vojnika sa jednom bateri-

jom brdskih topova. Brzo smo se uverili da ti podaci nisu bili tačni d da je u Loparama bilo daleko više neprijateljskih vojnika.

Posle dužeg lomatanja preko šumskih proplanaka i vododerina i teških noćnih okršaja, u ranim jutarnjim časovima upali smo u Lopare. Naš napad bio je toliko silovit da je neprijatelj ostao prosti ošamućen. Osetivši već u prvom natetu (koliko smo bili ogorčeni na njihove zločine, zbunjeni »fesaroši« iskakati su iz zapaljenih kuća poluodeveni i ogorčeno branili svoje gole živote. Bila je to jedna od najstravičnijih noćnih borbi, prsa u prsa, koju sam doživeo u ratu. Na sve strane gorele su kuće, vozila, nastrešnice u rovovima. Centar Lopara pretvoren je u pravo razbojište. Najviše su radili kundaci i noževi. Iz jednog takvog udara i makljaže izašao sam oguljenog obrazu. Neki dugajlija esesovac zakačio me je kundakom nemačke mauzerke, ali je već u sledećem trenutku i on pao proboden bajonetom borca do mene. Nedaleko od mene, u jurišu preko nekog polusuvog potoka pao je i moj zamenik i najblji drug Lazar Grgur, gimnazijalac iz Sremske Kamenice. Imao je samo 20 godina. Nešto kasnije, u snažnom protivnapadu koji su izveli svojim rezervama, od neprijateljske artiljerije poginuo nam je i desetar Pera Bačić iz Iliinaca. On je bio još mlađi. Jedva da je imao 18 godina. Poginula nam je i bolničarka Cica i još nekoliko drugova iz naše čete, čijih se imena, na žalost, ne mogu sjetiti ti.

Prilikom prvog našeg povlačenja na polazne položaje u onoj gužvi i borbi prsa u prsa, desio mi se i jedan maler. Ne znam kako i kada u tom metežu otkinula mi se komesarška torbica sa poverijdvin političkim materijalom i spiskovima boraca naše čete. To saznanje me je više ozlojedilo i zabolelo nego rana na zguljenom obrazu. Osećajući veliku odgovornost i gnižu savesti, pođem nazad da je tražim. Drugovi su me uzalud pokušali da odvrate i zadrže od takve besmislene namere. Brzo sam se i sam u to uverio. Već na nekoliko stotina metara od naših položaja naleteo sam na zalegli neprijateljski streljački stroj.

— Drži ga, Mujo! ... Hvataj ga, Alaga! — zaučo sam i ugledao istovremeno nekoliko »fesaroša« kako iskaču pred mene i pokušavaju da me uhvate živa. Jedva sam uspeo da im se izmigoljim uskočivši u neku vododerinu i ponovo se

vratim među svoje drugove. Tek sutradan prišao mi je jedan vodnik iz Prvog bataljona i pružio mi moju komesarsku torbicu. Našao ju je tamo, u centru Lopara, posle borbe gde smo se gušali sa »fesarošima« i gde umalo da nisam ostao bez oba obraza...

Tu u Loparama, pored ova dva malera sa obrazom i sa torbicom imao sam i treći. Iako mi ni on ne ide u prilog, ispričaéu ga radi pouke i iskustva drugima. Desilo se to još u prvom našem jurišu. Neko od meštana ukazao mi je da se u jednoj kući kraj puta na spratu nalazi nemački oficir. Tu je imao »kvartir« i nije uspeo da se izvuče na položaj svoje jedinice. Ne razmišljajući ni trenutka, potrčao sam sa još jednim borcem u sobu i ugledao nemačkog oficira sa zlatnim širitima na šinjelu. Nije izgledao mnogo uplašen, ali nije se ni protivio kad smo ga pozvali na predaju. Oduzeo sam mu pištolj. Bio je to mali oficirski »walter«. Uzeo sam mu i naliv pero, koje mi je toliko nedostajalo. Borac koji je bio sa mnom oduzeo mu je sat i pokupio još neke stvari iz njegove sobe. Zadovoljni ovako lakim i bogatim plenom, poterali smo ga ispred sebe onako ležerno, kako se i on ponašao. Na samom izlazu iz kuće on je malo zastao, razmahnuo rukama i nekim munjevitim zahvatom udario nas po grudima i iskočio napolje izgubivši se u noćnoj gužvi... Tek pošto smo došli sebi od iznenađenja i povratili vazduh istisnut udarom u grudi, istrčali smo napolje. Dogovorili smo se da o našoj bruci ne pričamo u četi i da smo u oficirskom »kvartiru« našli samo pištolj i opremu nemačkog oficira, koji je »pobegao pre našeg dolaska«. Bili smo ipak obogaćeni jednim iskuštvom više i, naravno, neočekivanim plenom...

Milenko Novaković Brale³

SEDAMNAEST DRAMATIČNIH DANA U PODZEMNIM BAZAMA NA BIRČU

U proleće 1944. godine, pri štabu 1. vojvodanske brigade formirana je Omladinska pionirska četa. Ona je formirana od

³ Milenko Novaković Brale, rođ. 1925. godine u Deču, bio je politički komesar čete u 1. vojvodanskoj brigadi. Posle ranjavanja na Durmitoru, prebačen je na lečenje u Italiju, a po izlečenju raspoređen je u IV armiju sa kojom učestvuje u borbama sve do Trsta.

20 dečaka i 3 devojčice, starih od 12 i 16 godina i bila je prava vojnička formacija. Imali smo svog komandira Jovicu Kerkeza i komesara Simu Jovičića. Za bolničarku je postavljena drugarica Smiljka. Naš glavni zadatak bio je obezbeđenje štaba, divizije i brigade, kao i brigadnog saniteta. Time je štab brigade htio da zaštiti nas, male borce dajući nam lakše borbene zadatke. Nismo se mirili sa tim, povlašćenim položajem i hteli smo i mi sa starijim drugovima u borbu.

U julu mesecu 1944. godine naša divizija, dobila je zadatak, da napadne Šekoviće, koje su bile zaposele jake nemacke i ustaške snage. Te večeri, 22. jula, naša brigada je pošla da uništi jako neprijateljsko uporište na kosi Petrović gaj. Saznavši za ovu akciju, nas nekoliko omladinaca, na čelu sa komesarom čete Simom Jovičić bez znanja štaba brigade odlučili smo da krenemo u borbu zajedno sa 1. bataljonom kojim je tada komandovao nama omiljeni komandant Đuro Radoš.

Borba za Šekoviće trajala je čitavu noć. Bila je veoma žestoka, ali nismo uspeli da zauzmemos Šekoviće. U toj borbi imali smo velike gubitke, dosta pognulih i još više ranjenih. Poginuo je i jedan naš omladinac, Rajko Bundalo, a komesar Simo i ja smo teško ranjeni.

Nastupili su teški dani. Sedma neprijateljska ofanziva bila je u punom jeku. Pod pritiskom brojčano jačeg neprijatelja naše se snage povlače prema reci Bosni, a nešto kasnije probijaju prema Crnoj Gori. Iako nerado, drugovi su bili prinudeni da nas, teške ranjenike, koje nisu mogli poneti sa sobom, ostave u bazama koje su ranije iskopali u šumi zvanoj Bišina. Duboko mi se urezala u sećanje ta lietnja noć, kada smo se morali rastati od naše jedinice. Drugovi su nas doneli na nosilima i ostavili u bazama. Među njima je bio i komesar brigade Džoja, omiljen među našim borcima. Prilazio nam je i hrabrio rečima da nas ostavljaju na kratko vreme i da će doći po nas čim situacija to bude dozvolila. Ne znam koliko nas je te noći ostalo ukupno u bazama. Znam samo da je u mojoj bazi bilo 15 ranjenika i jedna bolničarka koju smo zvali Crnogorka.

Prva noć je protekla relativno mirno. Čuo se samo tihi jauk ranjenika i dozivanje bolničarke da nam olakša muke. Međutim, već prvi jutarnji sati uneli su nemir u našu bazu. U našoj blizini začuli su se povici neprijatelja i pucnjava. Oče-

Rivali smo najgore. Nemci, ustaše i četnici išli su u streljačkom stroju, otkrivali jednu po jednu bazu i ubijali bolničarke i naše ranjene drugove. Svakog trenutka očekivali smo da otkriju i našu bazu i otpočnu masakr. U jednom trenutku, prešli su preko same baze. Daske su zaškripale, zemlja se počela osipati, a mi smo sa ručnim bombama bili rešeni da živi ne sačekamo neprijatelja. Onda je opet nastala tišina. Neprijatelj nas je toga dana »preskočio«. Verovatno su pošto se već spustilo veće, žurili nazad u svoj logor u Osmacima, udaljen oko 3 km od nas.

Negde oko ponoći začuli smo razgovore u našoj blizini. Pomislili smo da se neprijatelj vratio. Na sreću, bili su to naši drugovi, zaduženi da brinu o nama za vreme dok se nalazimo u bazama. Jednog od njih se sećam. Bio je krajšnik, i preživao se Bursać. Došao je sa još trojicom boraca i sa nekoliko terenaca iz Šekovića, da saznaju šta se prethodnog dana desilo sa nama, ranjenicima. Videvši da su sve baze, izuzev naše, bile otkrivene, drugovi su odmah doneli odluku da nas premeste na otvoreni prostor u istoj šumi, kilometar dalje od baze. To premeštanje je trajalo čitavu noć. Nosili su nas jednog po jednog i maskirali po žbunovima guste bukove šume. Obećali su nam da će dolaziti noću i donositi nam hranu i zavoje. Danju su se skrivali u jednoj pećini u našoj blizini. To je tako trajalo 5–6 dana, dok ih neprijatelj nije otkrio. Neke je ubio odmah na licu mesta. Preživele je odveo u Osmake, u svoj logor, gde je nastavio sa mučenjem.

Posle ovoga što se desilo sa našim drugovima ostali *sмо* prepušteni sami sebi, četiri dana bez hrane, vode i sanitetskog materijala. Mislili smo da je to kraj. Halucinirali smo od gladi, a po ranama, koje su nas užasno pökle, gmizali su crvi. Iznenada u toku jedne noći došao nam je drug Bursać, koji je uspeo da pobegne iz logora. Doneo je svakom po šaku kuwanog kukuruza. Činilo nam se da je to nešto najbolje što smo ikada u životu jeli. Bio je to spas od očaja. Bursać je organizovao da nam ponovo noću donose hranu i menjaju zavoje.

Kako smo se i dalje nalazili u neprijateljskom obruču, svakodnevno smo preživljavali neprijatnosti. Njihove patrole su stalno krstarile oko nas. Jednog dana ponovo je neprijatelj, u streljačkom stroju prešao preko terena na kome smo se nalazili. Našavši se pred neposrednom opasnošću, pet pokretnijih drugova i bolničarka, počelo je bežati ispred nepri-

jatelja. To se na nesreću završilo tragično. Neprijatelj ih je uhvatio i ubio, na licu mesta.

Nastupili su još teži trenuci. Ostali smo i bez jedine bolničarke, koja se brinula o nama vezanim za nosila. Ne mogu zaboraviti prizor kada nas teško ranjeni drug moli da ga ubijemo, kako nas ne bi svojim jaucima otkrio.

Moram spomenuti svoga druga Simu Jovičića, komesara čete. Bili smo zajedno u borbi, zajedno ranjeni i zajedno preživljavali teške trenutke. Simo mi je, u tim teškim danima, bio velika podrška. Umeo je uvak da se našali i da ohrabri ne samo mene, već i starije drugove.

Ta borba za naš život trajala je punih 17 dana. A onda je došla jedna četa mačvanskog odreda, izvukla nas iz neprijateljskog obruča i prebacila u bolnicu 3. korpusa.

Žarko Radošević⁴

POSLE KRAĆEG ODMORA PREŠLI SMO U OFANZIVU

Po povratku sa Majevice posle naše veličanstvene pobjede nad esesovcima 13. SS »Handžar« divizije, brigade 16. vojvođanske udarne divizije rasporedile su se na severne predele Javornika. Razbaškarili smo se ležeći grupsani po četama i prepričavali utiske o našoj brzoj pobedi na Zajednicama, gde smo napravili pravo Kosovo na neprijateljskoj strani.

Kako smo na ovim terenima sutradan tučeni haubicama iz Tuzle, Prva brigada je otpošačila na Konjuh i rasporedila se južno od Banovića na nekoliko kilometara. Na ovim prostorima ostali smo do 19. juna, kada smo započeli ofanzivu u dolini rake Krivaje.

Sve dane boravka na ovom terenu proveli smo pod vedrim nebom. Dani i noći bili su lepi, sunčani, a noći vedre. Imali smo česte političke časove. Komesari su se trudili da ublaže u borcima gnev i žal što nismo stigli do Save da primimo nove vojvođanske borce i prihvatimo čelu Šestu vojvođansku brigadu. Kakva bismo tek tada sila bili! Žao nam je bilo što

⁴ Žarko Radošević, 14 godina, Bos. Krajina bio borac Omladinske čete 1. vojvodanske brigade.

nismo uspeli da prebacimo u Srem više stotina naših boraca onesposobljenih za borbene zadatke od rana i bolesti.

U međuvremenu pristizale su nam pojedine grupe za popunu četa. Među njima je bilo i Bosanaca, a bilo ih je i čopavih i kljakavih i malo nakriviljenih, na levu ili desnu stranu, pogubljenih i sli. Našao se i jedan sa povrđeom levim okom. On je pripao 3. četu. U našu 2. četu pripao je Miladin iz jednog sela kod Šekovića, ranjeni borac iz 15. majevičke brigade. On je pri koračanju trzajem iskoračavao desnom ranjenom nogom.

Na račun ovih naših drugova ponekad su pravljene nedugarske šale. Tako npr. drugu sa povredom levim okom neki šereti kažu: »Blago tebi, ti kada gađaš ne moraš da zažmuriš na levo oko. Ili onom pogubljenom da je srećan što sad predstavlja manju metu pred neprijateljem. Za one čopave da su sad sigurniji kao borci jer mogu da dočekaju neprijatelja na nož i ne mogu da se povlače itd. Nisu se ovi drugovi ljutili, i oni su se šalili na svoj račun i govorili: »More, neka je samo živa glava na ramenima...«.

Taj Miladin Šekovićanin poginuo je ubrzo od topovske granate na obroncima Zvijezde planine 2. ili 3. avgusta 1944. godine.

Na ovim terenima južno od Banovića vežbali smo na slepo da rasklapamo i sklapamo puškomitraljeze: »brno«, »brengal«, »šarac«. A zauzimali smo mesta kao nišandžije i na teškim mitraljezima »maksim« i »švarc loze«.

Upoznavali smo se i sa načinom dejstva minobacača i rukovanjem njegovim nišanskim spravama. Pred celim Trećim bataljonom ispaljena je jedna bojeva mina. U divnom vedrom danu posmatrali smo uzlet mine i naš dobar mladalački vid uočavao ju je na njenoj maksimalnoj visini, kada je bila veličine jajeta. Videli smo i kada je mina stizala u horizontalu i kada se sve više glavom obrušavala prema zemlji i pratili njen pad sve dok nije dobila najveće ubrzanje, kada je više nismo mogli pratiti. Eksplodirala je pred nama u dolini na oko 350 metara.

Uništenje neprijateljskih uporišta i pruge u dolini reke Krivaje

Posle kraćeg odmora, sve tri brigade 16. vojvođanske udarne divizije dobole su zadatak da u dolini reke Krivaje

što teže oštete železničku prugu Oovo—Zavidovići, koju fašisti koriste za prebacivanje trupa u borbi sa partizanima, a Nemci za izvlačenje velike količine drvne građe.

Levo i desno od pruge koja vijuga uz Krivaju načičkana su uglavnom manja naselja, zaseooi, u kojima žive Hrvati, Srbi i Muslimani. Muslimani su najbrojniji i dobar deo ih je pripadao tzv. »zelenom kadru«.

Zelenokadrovcii su uglavnom čuvali i branili prugu i sve objekte i građevine uz nju. Samo u većim naseljima bilo je mešanih fašista. Uz »zelene«, bilo je ustaša i domobrana i, naravno, Nemaca. Četnici su držali teritorije dela zapadnog Konjuha i na donjem Ozrenu.

Naša Prva brigada imala je nakraću stazu do doline Kri vaje. U isto vreme, u poslepodnevnim časovima 19. juna, sve tri brigade, sa po dva i tri bataljona — jednovremeno napale su na veće uporište fašista u Ribnici i Vozući i njihove položaje u okolini ovih mesta.

Iako je u Ribnici bilo i više od 500 fašista, kapitulirali su za nepuna dva sata borbi. Zarobljeno je 40, a veći broj ih je poginuo. Tri bataljona Četvrte brigade i dva Prve prosto su pregazili garnizon u Ribnici — pričao nam je tada Slobodan Talečki iz Četvrte brigade. Svi zarobljeni su pušteni jer nisu bili obeleženi ustaški ili esesovski...

Istovremeno i Druga brigada na Vozući i njenoj okolini uspešno je razjurila više od 200 fašista. Kada su grupe zelenokadrovac saznale kako su prošli njihovi isusedi, zahvatila ih je takva panika da su bezglavo pobegli iz doline Kri vaje. Bežali su od nas kao đavo od krsta. Najveći broj ih je pobegao na obronke Ozren planine.

Naš bataljon nije silazio u dolinu. On je zadržan na obroncima Konjuha kao obezbeđenje za naše borce u dolini. Bataljon nije dolazio u sukob sa jačim neprijateljem. Jedino smo se prepucavali sa grupicama sa Zvijezde planine.

Puna tri dana jedinice 16. divizije rušile su prugu i potpuno onesposobile njena postrojenja u dužini od dvadesetak kilometara.

Nešto veću borbenost ispoljili su fašisti pred selom Zavidovići. Oni su isplanirali da zadrže vojvođanske borce na položajima koji su odabrali da ih zapreče brzometnom artillerijom. A šta se desilo?

Naši minobacači su ih preduhitrili i svojom preciznom vatrom pokrili liniju njihovog borbenog stroja. Nastala je velika pometnja kod fašista. U tom trenutku artiljerija je počela da dejstvuje pa smo mi morali što pre da krenemo napred. Izvršili smo silovite juriše uz gromoglasne užvike: »Ura!« Fašisti nam okreće leđa i mi se ubrzo nađosmo na njihovim položajima. Međutim, njihova artiljerija je brzometno i dalje tukla terene gde je trebalo da se još nalazimo.

Odmah je Brigada krenula na sever, na donji Ozren, radi borbe sa četnicima. Čim smo krenuli, našu kolonu, sa udaljenih kosa i sa levog boka zasuli su vatrom svi oni razbijeni fašisti koji su kukavički pobegli iz doline Krivaje. Bili smo prinuđeni da zauzmemо položaje i da se tako odbranimo. Učinili smo to veoma uspešno, posle kraće borbe ponovo smo ih razbili.

Brigada je zatim nastavila pokret ispraćena svetlećim raketama i štektanjem fašističkih mitraljeza. Izgledalo je to kao ona narodna — psi laju a karavani prolaze...

Borbe sa četnicima na Ozrenu

Samo što se otkačila od fašista kod Krivaje, Prva brigada sučelila se sa četnicima na padinama južnog Ozrena u selima Posijelovi, Petrovići i Hajderovići.

Drugi bataljon, koji se nalazio u prethodnici, prihvatio je borbu sa četnicima. Naš Treći bataljon marševao je iza Drugog. Hladnokryno smo pratili tok borbe i ocenili da nećemo morati i mi da intervenišemo. Četnici su ubrzo odstupali i sve rede pucali.

Levo od naše kolone takođe je došlo do pucnjave. Ne znam koje su se jedinice tamо nalazile, ali je i na toj strani zavladao tajac.

Kod pomenutih sela zauzeli smo borbene položaje, ali pošto nismo bili napadani od četnika, ujutro smo nastavili pokret.

Ujutro 24. juna brigade naše divizije nastavile su pokret ka visovima Ozrena. Petnaest bataljona 16. divizije u petnaest bataljonskih kolona na širokim prostorima pročešljivali su detaljno južne padine Ozrena.

Četnici su se nalazili samo po naseljima i čim bi ugledali naše kolone, trudili su se da postignu što veća rastojanja

između nas i njih i tako izbegnu da ih ne pronađe neko partizansko zrno.

Postalo nam je jasno da ozrenski četnici izbegavaju da nam pruže ozbiljan otpor. U brzim izmicanjima, neke grupe ni metka nisu ispalile. Napredovali smo preko Ozrena, bez žurbe, zastajali u selima i nastojali da uspostavimo kontakt sa narodom.

Predveče počela je da rosi kiša. Proneo se glas da će moći prenoći po kućama i da ćemo se poštено odmoriti. Usput do našeg prenoćišta svaka desetina trebalo je da se snađe i pronađe naramak-dva slame ili sena. Ja sam bio zadužen da obezbedim prostirku za svoju desetinu.

Zanoćili srno u jednom raštrkanom zaseoku od desetak kuća. U njemu se smestio ceo naš bataljon. Moja desetina sa polovinom boraca iz 3. desetine, ukupno nas 13, smestili smo se u jednu kućicu od dve sobe. Kućica je bila najisturenija prema vrhu Ozrena. U potpuno praznoj sobi raspostrli smo seno i čebadi i čekajući večeru časkali sa domaćicom.

Domaćica nam je skuvala kačamak ali od brašna iz našeg brigadnog ekonomata. U kačamak pomešla je i njen sir, pa čak i poslednju litru mleka.

Domaćica je imala oko 40 godina i bila je mršava, visoka i otresita. Živila je sama u kućici. Muž joj je bio četnik i stalno se nalazio na vrhu planine. Povremeno su on i oko dvadeset četnika iz sela dolazili da prespavaju kod svojih kuća.

Rečita i prostodušna, naša domaćica nije ništa krila o četnicima. Ona ih je čak kudila i ismejavala kao neborbene, kukavice, koji beže kao zečevi čak i kad ih neko iz šale prevari da su partizani u blizini. Tada se svi sjate na vrhu Ozrena, gde se sakupi po hiljadu njih, i tek kada se malo okuraže, osećaju bezbednije.

Na naše pitanje kada su poslednji put njen muž i drugi meštani noćili kod kuća, odgovorila je da tima pet dana i, kaže, baš noćas mogu doći. Zabrinula se da joj muž ne pogine uludo jer nikoga nije ubio i ubedivala nas da bi on bio najsrcećniji kada bi mogao živeti u svojoj kući ikao pravi domaćin...

I zaista, kada smo posle dobre večere prepustili svoja umorna tela zaslужenom odmoru, četnici su upali u zaselak. Zaustavio ih je Panta Dečan, koji se nalazio na straži. Nji-

hova pucnjava probudila je sve moje drugove, koji su brzo istrčali iz kuće i prihvatili borbu. Jedino sam ja ostao op-hrvan mrtvim snom. Niko od mojih drugova nije uspeo da me probudi.

Prepučavanje sa četnicima potrajalo je oko pola sata. U isto vreme naša 1. i 3. četa vodile su borbu sa drugom grupom četnika. Obe grupe četnika bile su odbijene. Čete su ostale i dalje na položaju, ali su me moji drugovi ostavili da i dalje spavam.

U zoru, kada sam se razbudio, upitao sam domaćicu gde su moji drugovi. Ona mi je ispričala da su noćas bili četnici, da se pučalo i da moji drugovi nisu mogli da me razbude...

Ovo saznanje me je porazilo. Osetio sam neki stid i pred sobom i pred domaćicom, a tek kako će se pokazati pred drugovima! Izašao sam i priključio se drugovima na položaju. Nisam smeо da ih pogledam u oči. A oni... Pravili su se kao da nisu ni primetili moj izostanak iz borbe i »mrvački san« koji me te noći uhvatio.

Pobegao nam je vojvoda Kerović ispred nosa...

Još se nije bilo dovoljno razdanilo kada smo dobili zadatak da po vodovima pročešljamo terene prema vrhu Ozrena. Posle čitavog sata nastupanja stigli smo do prve kuće jednog zaseoka od desetak kuća. Moj desetar Mićaispali u vazduh nekoliko metaka iz automata i uzviknu: »Gde ste, četnici, majku vam vašu!« Na njegovu viku i pucnjavu, liz jedne kuće, na pedesetak metara od nas, jedan za drugim istrčaše četnici, njih sedmorica. Onako u panici svi su držali kape, obuću i još ponešto, a pod miškama oružje i drugu opremu.

Među nama neko je tada uzviknuo: »Ne pucajte! Žive ćemo ih pohvatati!« i svi smo potrcali za četnicima. Teren je bio pregledan, travnat i činilo nam se da je sve ravno do šume koja ise nalazila na oko 200 metara. Trčeći taiko za beguncima, opet neko reče: »Ako ih ne stignemo pred šumom, poubjajaćemo ih s leđa!« Ali tog istog trena svi sedmorica kao da su u zemlju propali... U stvari, četnici su uskočili u jedan uski usek (kolski put do šume) i tako se izgubili ispred naših nišana u obližnjoj šumi ostavljući nas onako besne i zbunjene. Čitav sat i duže, ostali smo tako prikovani za tie i

netremice osmatrali ivicu šume u želji da bar jednog ugledamo i ustrelimo. Takvu priliku nismo dočekali.

Dok smo tako ležali i osmatrali ivicu šume, vodnik Talijan sav pozeleneo od besa saopštio nam je da je to bio štab komandanta C. Todića. Videli ste onog u belom mantilu koji je pod miškom i u rukama imao automat, čizme... To je bio C. Todić. Životom to mogu garantovati! Uh, što ih ne pokokasmo iz prvih njihovih stopa...«

Pozvali smo domaćina kuće iz koje su panično istrčala ova sedmorica četnika.

— Šta vas interesuje drugovi?! Javila nam se domaćica.

— Da H je ovo bio Štab C. Todića. — upitao je vodnik Talijan.

— Jeste! — odgovorila nam je domaćica.

— Pa, kako nemaju vojničku pratnju?

— Kakva pratnja, oni se već četvrti dan kartaju. Sa njima je i moj muž reče domaćica. U želji da je ohrabri neko je od naših rekao domaćici da su svi ostali živi.

— Domaćica nas na sve to dobro pogledom okrznu: »Pa, ja to znam! Nisam čula nijedan pucanj. Veliki ste mi i vi ratnici, kao i ovi naši četnici — koje svi zovu gibaničari? ..

To nam je bio dobar šamar pa smo onako pokunjeni i neraspoloženi produžili dalje prema vrhovima Ozrena... .

Bogomir Grbić Bata⁵

U BORBI KOD REKE BOSNE

Nisam dugo bio u Prvoj vojvođanskoj brigadi i njenom Drugom bataljonu, samo pet meseci, aid od svih marševa, akcija i borbi najviše mi je u sećanju ostala borba protiv Nemaca na desnoj strani reke Bosne, nedaleko od Zenice.

Na ovaj teren Drugi bataljon, u kome sam tada bio zamjenik političkog komesara, došao je iz pravca Šehovića, preko šumovitih i besputnih visova planine Konjuh i doline Krvavje.

⁵ Bogomir Grbić Bata, rođ. 1927. u Belegišu, bio je borac 1. vojvođanske brigade do 16. VIII 1944.

Koliko se sećam, u toku ovog jako napornog i dugog marša borci su bili gladni, premoreni i iscrpljeni. Kao invalid sa kraćom desnom nogom, sporo i teško sam se kretao. U tome mi je pomogao drug Boško Marković, komandant Bataljona. Jahalii smo na smenu konja kojeg je on imao. Ipak, svi borci i rukovodioci Bataljona mogli su snage, svesni ciljeva naše borbe, da istrajū u svim ovim teškoćama. Vladalo je veliko drugarstvo među nama, razumevanje i međusobna pomoć u svim situacijama. Komunisti i skojevci bili su primer u tome, posebno omladinski rukovodioci u Bataljonu drug Milan Živojinović, zatim Proka Đilas, zamenik komandanta, drugarica Ruža Božić, referent saniteta i drugi.

Posle tog marša krajem jula 1944. godine naš Drugi bataljon Prve vojvođanske brigade našao se na položaju zvanom Ruda glava. Iznenada, oko 16 sati, Bataljon je napadnut od pravca železničke stanice Nemila. Nemci su ispaljivali jednu za drugom minobacačke i artiljerijske granate, koje su padale po terenu gde se nalazio Bataljon. Komandant Boško Marković dobro je rasporedio čete i povremeno ih obilazio. Bodrio je borce da bi izdržali nemački pritisak. Ležali smo kao prikovani za zemlju. Niko nije pokušao a ni htio da napusti položaj u tako teškoj situaciji. Nismo se osvrtni mnogo na granate, već smo nastavili sa osmatranjem strmog terena ispod nas u pravcu reke i stanice Nemila.

Nemci su čas jače čas slabije tukli iz pomenutih oružja, a mi smo spremno očekivali napad njihove pešadije. Kada su nam se Nemci približili, otvarali smo jaku puščanu i mitralješku vatru. Poneko je bacao i ručnu bombu. Tako su zadržavani njihovo nadiranje i juriši. Bili smo na grebenu iznad reke i imali bolje položaje od njih, ali su oni bili u prednosti po naoružanju. I dalje su nas zasipali granatama. Od njihove eksplozije leteli su ne samo komadi metala već i veliki levkovi zemlji i kamena.

U jednom takvom momentu ranjen sam u glavu, u čeonu kost iznad levog oka. Tu mi je ostao geler od granate. (Od tog sam imao češće bolove, koji su prestali tek marta 1945. godine, kada mi je geler izvađen u bolnici u Šapcu).

Po nailasku noći, Nemci su obustavili paljbu i svoje napade. Drugi bataljon je po naredbi promenio položaj i otišao na novi zadatak. Ja sam tu noć proveo u brigadnom sanitetu.

Tek sutradan čuo sam da je poginuo Boško Marković, komandant našeg baaljona. Bio je to odlični komunista i vojni rukovodilac. Bilo mi je mnogo žao što se rano ugasio život tako divnog i hrabrog druga.

Posle nekoliko dana saznao sam i da su ovaj usiljeni marš i teške borbe od strane jedinica 12. vojvođanskog korpusa na reci Bosni vođeni kako bi se omogućilo da se iz centralne Bosne prebace krajiške i ličke jedinice u istočnu Bosnu, koje su prilikom prelaska reke nanele Nemociima znatne gubitke. Tako su vojvodanski borci svoj zadatka prihvata ovih jedinica u potpunosti izvršili. Sa Ličanima smo nastavili dalje kretanje i borbe protiv Nemaca i domaćih izdajnika, u cilju prelaska Drine i što bržeg prodora u Srbiju.

Milenko Grbić⁶

TEŠKE BORBE NA RUDOJ GLAVI

Posle prijatnog dnevnog obroka i odmora na Rudoj glavi, 28. jula bataljoni Prve i Druge brigade sa pesmom su produžili marš ka r. Bosni. Na Rudoj glavi ostali su Štab Korpusa, deo Štaba Divizije, komora Korpusa, Divizije i delovi komora obe brigade i saniteta. Za njihovo obezbeđenje ostavljeni su dva bataljona, Prvi iz Prve i Treći iz Druge brigade.

Postojalo je uverenje da ni u daljoj okolini nema fašista te su borci bataljona u obezbeđenju leškarili, časkali, a mnogi čistili oružja. Tako su u Trećem bataljonu Druge brigade skoro sva automatska oružja bila rasklopljena jer su se borci takmičili u rasklapanju mitraljeza. To mi je svojevremeno ispričao Rajko Durać posle borbe na Rudoj glavi.

Esesovci, njih više od 500, uvereni da će doći do lakog plena, izvršili su iznenadan juriš prvo na konje koji su bili na paši neposredno do šume, ubili nekoliko (konja i tri konjovoca koji su ih čuvali i počeli da hvataju konje odvodeći ih u šumu. Ta esesovska nepromišljenost dobro je došla našim borcima, jer su dobili u vremenu da se pribiju i zaspaju ih mečima. Padali su i konji i vojnici. U ovom sukobu poginulo je

⁶ Milenko Grbić, rođ. 1924. u Kosjeriću, bio je zamenik političkog komesara 2. bataljona 1. vojvođanske brigade.

devet boraca Prvog bataljona i deset Trećeg iz Druge brigade. Među peginulima bio je i Ilija Pecinjački iz Belegiša. Ilija je bio ranjen na Tuzla kao borac Pete vojvodanske brigade. Po zalečenju rane ušao je u sastav Prvog bataljona Prve brigade.

Komandant Korpusa Španac angažovao je sve pozadinske borce, kurire i pisare i oformio četu kojom je neposredno komandovao. Ocenivši da je neprijatelj mnogo jači i da ga napada sa svih strana, Španac je radio-depešom zatražio od komandanta 16. divizije Kamenjara još jedan bataljon da se vrati što pre na Vraniću. Taj zadatak dobio je naš bataljon.

Taman smo stigli na pola puta do reke Bosne kada je pala komanda: »Treći bataljon, nalevo krug!« Pošli smo odmah trčećim korakom: Ubrzo smo počeli padati na nos od premora. Tada smo dobijali malo odmora i ponovo nastavljali trčećim koracima. Nikakva objašnjenja nismo dobili.

Za vreme predaha zaključili smo da se vraćamo na Vraniću i ubrzo začuli silovitu pučnjavu sa Rude glave. To je bio već drugi ponovljeni esesovski napad na bolnicu i na borce bataljona.

Na prilazima Rudoj glavi sa zapada esesovci su već započeli i treći juriš, ali su ih naši i ovog puta odbili. Brzo su se povukli. Izgubili su nekoliko vojnika na levom krilu. Naš bataljon još nisu primećivali. Stigli smo pravo na bok njihovog streljačkog stroja. Najbliži esesovac bio je udaljen samo tridesetak metara. Ležali u stepenastom usponu pred nama, na otvorenom prostoru, izloženi bokovima u svoj veličini.

Zamenik komandanta Blanić pozvao je tihove puškomitraljesce napred i svima odredio ciljeve: za one najbliže po jedan, za one dalje po dva i za najdalje po tri puškomitraljesca. Kada su svi dobili svoje mete, Blanić je samo rekao »Sad« I svih 17 šaržera iz 17 puškomitraljeza ostali su prazni, a dvadesetak fašista ni sa mesta se nisu pomerili. Na to je prestala svaka pučnjava naših bataljona u okruženju. Prva i 3. četa trčeći su zaobišle uлево, a moja četa je nastavila put pored pobijenih esesovaca i izbila na bak fašističkog streljačkog stroja.

Nemac koji je verovatno pošao u njihovu pozadinu, natrčao je pravo na mene — oči u oči. Zbunjen kada me ju ugledao sa uperenom puškom pokušao je da se okreće i obavesti o

našem nailasku. Nije u tome uspeo. Tada su zapucali i moji drugovi. Neprijatelj je bio toliko iznenađen da se njegov juriš prema Rudoj glavi ubrzo pretvorio u panično bekstvo. Izbrojali smo osam poginulih Nemaca...

Naš protivnapad sa jednog vliса iznad šume zaustavila je druga grupa esesovaca žestokom vatrom. Potrčali smo prema šumi i tako se zaklonili. Ipak, poginuo nam je jedan Vojčanin i jedan Kuzminac je bio ranjen. Zaklonjeni šumom spustili smo se u jednu dolinu i zaobilazno stigli u sastav svoga bataljona.

Fašisti su imali velike gubitke. Povukli su se na visove koji su bili pristojno udaljeni. Ruda glava ostala je do sutradan ničija teritorija jer smo se i mi povukli nešto severnije i na povoljnijim terenima organizovali kružnu odbranu...

Komandant Korpusa u streljačkom stroju

Naš Treći bataljon zauzeo je položaj s pogledom na Rudu glavu. Do mraka, kao i ēelu noć 28/29. jula, neprijatelj se nije usudio da nas ponovo napadne. Zadržao se na zauzetim položajima i povremeno se oglašavao mitraljeskim rafalima. Te noći nisu se odmarali ni članovi Štaba našeg Korpusa, među kojima je bio i komesar 16. divizije Paško Romac. Paško i komandant Danilo Lekić Španac su cele noći obilazili borce i hrabrili nas. Intersovali su se kako se ko oseća i kakve su nam potrebe. Svi smo bili žedni pa vodonoše nisu mogle da predahnu.

Komandant Španac nas je upozoravao da ne obraćamo pažnju na fašističke pucnje iz daljine i da tek u rano jutro možemo očekivati napad. Metke treba pucati samo nasigurno, pravo u metu. Interesovao se kako stojimo sa municijom i sa bombama. Naredio je da se izvrše nadopune.

U rano jutro 29. jula neprijatelj je na svim sektorima naše kružne odbrane navalio neslućenom žestinom. Prvo su to bila nasilna izviđanja manjih grupa. Stigli su na pedeset metara od položaja naše čete u nisko pošumljeni teren. Za ovim izviđačkim grupama naišli su gusti streljački strojevi. Zaostali su do linije svojih izviđačkih odeljenja. Na položaj našeg voda bacili su pet bombi, ali su eksplodirale desetak metara ispred nas. Ibacivali su rakete i pucali nasumce i to vrlo žestoko.

A borci našeg voda su mirovali. Da pucamo uludo nije bùio uputno. Čekali smo ih na cevi svoga oružja. A to je mesto gde su juče u trećem jurišu ostavili svoje poginule. Tu je bilo i podosta konja ubijenih. Esesovce je, izgleda, hrabrost izdala. Glave nisu smeli da promole. Naše uporno èutanje još više ih je razoružalo.

Međutim, tako nije bilo na ostalim položajima čete i Bataljona. Svuda unaokolo vrilo je kao u kotlu. Strahovita pucnjava i gromki uvzvici. Teške borbe trajale su do podne, kada se neprijatelj povukao. Ostavio je u panici poginule i ranjene. Sećam se da su naši borci ushićeno uzvikivali da smo zbrisali sa zemlje stotinu fašista.

Kada je nastao tajac, Danilo Leikić Španac, Paško Romac i drugi maši rukovodioци rastrčali su se oko boraca oduševljeni postignutim uspehom i junačkim držanjem naših borača u ovoj teškoj borbi.

Bogomir Grbić Bata

DO POSLEDNJEG DAHA

General bez pompe, seljak što je kola deljao dok je bio mir, bombaš i mitraljezac u ratu, vojnik što i džip natera da se »bečki« poput paradnih konja kad preovlada seljačka krv, Sremac što ise ne predaje, čovek sa dubokim korenima u narodu, otvoren, neposredan i kad priča o lovu na jelene i kad se seća rata što je prošarao njegovu crnu kosu sedima — takav je narodni heroj Marko Peričin Kamenjar uvek. I eto, takav sedi sa nama, bez generalskih epoleta, gnjeći cigaretu među prstima.

— I šta da vam pričam? Mnogo se toga zaboravilo, detalji su iščeznuli iz sećanja... Bar da je sad kafe, valjda bi uz nju mozak bolje radio. U nezgodan ste dan došli, danas naš oficirski klub ne radi.

Da pokušamo i bez kafe.

Pripreme za odlazak u Srbiju

— No, pa eto, da pričamo o našem putu u Srbiju sredinom 1944. godine. Taj mi se put urezao duboko u sećanje.

Marta 1944. Kamenjar, koga je Vrhovni štab triput pohvaljivao za ličnu hrabrost i umešno komandovanje jedinicama, postavljen je za komandanta 36. vojvođanske divizije. Na toj je dužnosti ostao do formiranja 12. korpusa, kada je postao komandant 16. vojvođanske divizije i to ostao do kraja rata.

— U Operativnoj grupi koja je trebalo da pade u Srbiju nalazio se i naš Korpus. Šesnaesta i 36. divizija, Jedanaesta krajiška i 6. lička sačinjavale su jednu grupaciju. Naš je zadatak bio: preko Romanije i Foče preći u Srbiju. Danas se ne daju ni sagledati sve teškoće koje su nas očekivale.

Težak put

Svuda okolo neprijatelj, ako nisu bili tu bradati četnici, sigurno bi skakali muslimanski policajci, ustaše, Nemci — osećajući bliski kraj fašistička zver se očajnički borila.

— A mi smo — nastavlja Kamenjar — nosili i ranjenike sa sobom, bili smo gladni, iscrpljeni, taj kraj od Birča preko Konjuh-planine do reke Bosne slabo je naseljen, hrane nigde, borci jedva koračaju... Kad smo izbili na reku Bosnu, susreli smo borce 6. ličke. Jedanaesta krajiška nije uspela: nemačka divizija »Princ Eugen« ju je odbila, samo manji deo je prešao reku, glavnina je ostala u centralnoj Bosni.

Vojvodani i Ličani uhvatili su se u koštac sa elitnim jedinicama »Princ Eugen«. Dobar deo neprijateljskih snaga je uništen, a naše jedinice su krenule preko Vareša ka Romaniji, stalno vodeći borbe s neprijateljem koji je po svaku cenu htio da ih spreči da pređu u Srbiju.

— Neprijatelj je bio u daleko boljem položaju, jer je bio i motorizovan, pripremljen za brdsko ratovanje, a stalno je smenjivao vojsku, bacajući u borbu odmorne jedinice. Nama je pretila opasnost da budemo opkoljeni i uništeni. Svaki čas smo morali da se probijamo kroz obruče, a u isto vreme da vodimo teške borbe iza leđa.

Pokušaj naših jedinica da se prebace u Srbiju kod Foče bio je osuđen, jer je neprijatelj već ranije oklopnim jedinicama zaposeo sve prilaze. Ostalo je da se pokuša prko besputnog terena Zelengore, gde hrane uopšte nije bilo.

Ogromni napor

— Kad smo stigli na cestu Kalinovik—Foča, zapanjili smo se: svuda tenkovi i streljačke jedinice. Ipak smo odlučili da se probijemo. Iako iscrpljeni, uspeli smo! Posle smo klali konje iz komore i jeli ih da ne umremo od gladi. Ali to nam je još otežalo pokret, jer smo komoru, municiju, ranjenike morali nositi sami na rukama.

To su bili najteži trenuci.

— Kolona se lagano kreće, obilazim ljudе, hrabrim ih, a i sam osećam da mi snage nestaje. U toku noći naidem tako na četiri vojnika. Nosili su ranjenika na nosilima. Trojica su stalno grdila i psovala četvrtog što popušta, što se na njih svalio teret. Ukorio sam ih što se svadaju i posle sto pedeset metara, na jednoj visoravni, dao sam mali odmor. Kad sam posle dvadeset minuta naredio pokret, onaj borac što su ga grdila ona trojica ostao je na zemlji, nije više ustao. Bio je mrtav.

Kako je strašan i jeziv rat!

— Vidim borca pred sobom, jedva ide, iznemogao je, izgladneo. Dođem do njega i kažem mu: »Hajde još malo, druže, pa ćemo se odmoriti, potkrepljeni jelom, tu je i lekar, daće ti nešto za jačanje«. A on mi kaže: »Druže Kamenjaru, šta vredi da idem. Evo, nokti su mi već poplavili, a pogledaj kako mi srce kuca«. Ja ga uzmem za ruku i povedem 30—40 koraka, on je (teško disao, vukao je noge i odjednom je pao — mrtav. Pozovem dva borca da ga sahrane.

I tako na svakom zastanku po nekoliko mrtvih. Ljudi su išli do poslednjeg daha!

»Hoćemo li belati, ili se tući?«

I takve jedinice, na jedan korak od smrти, nanosile su neprijatelju udarce. To su mogli samo ljudi koje je težnja za slobodom gonila u rat.

— Na Konjskim vodama — nastavlja svoja sećanja general-potpukovnik Kamenjar — neprijatelj je uspeo da izbaci iz stroja obe naše brigade, samo je još jedan bataljon držao položaj. Kad su mi to javili — upravo sam bio malo zadremao, umor me je savladao — skočio sam uzbudeno: »Šta je ovo, drugovi — pitam — hoćemo li bežati, ili se tući?« Uglas su

mi borci odgovorili: »Tući ćemo se, druže Kamenjaru«. Pode-
žu odmah na juriš, pobijemo oko sto pedeset neprijateljskih
vojnika. Neki, što smo ih bili opkolili, poskakaše u provaliju,
niz liticu. Zarobili smo nekoliko mitraljeza. Neprijatelj je bio
zadržan, a mi noću produžisno prema Sutješci.

Jedinice su išle ka svom cilju.

Strašna slika

U kanjonu Pive — nova prepreka. Visoko, strmo se uzdi-
žu litice nebu pod oblake, a treba se popeti do vrha i preći
na drugu stranu. Što se duže penješ, čini ti se da je vrh dalje.

— Nisu mogli svi borci da se popnu, trebalo je dobra dva
sata hoda. Komandant Prve brigade Ilija Bogdanović čiča po-
slao mi je cedulje: »Dozvoli mi« — pisao je — »da zakoljemo
i poslednjih nekoliko konja, da nahranim ljudе, jer se ovako
iscrpljeni neće moći izvući iz kanjona. Dozvolio sam, a on je
pred zoru izašao gore na Barni do i sprečio prodor neprijate-
ljiva na tom pravcu. Kad smo se uspeli uz kanjon i stigli na
Barni do, Paško Romac — on je bio komesar Divizije — i ja
vidimo neku grupu vojnika koja se gura oko nečeg. Pomislih
da su navalili na vodu, jer je ovaj kraj bezvoden, pa postoje
neke rupe oblepljene ilovačom gde se sakuplja kišnica. Valjda
je to takva nekakva rupa, a voda je sigurno ustajala. Potrova-
će se, pomislih i pođoh da vidim šta je. Zaprepastio sam se:
tamo je pao jedan konj, crkao, a vojnici noževima sekу meso
i halapljivo ga jedu onako presno.

To je bio rat na granici života i smrti. Ali vojvođanska di-
vizija je izvršila zadatak. Kod Višegrada je prešla preko Drine
u Srbiju...

*Dušan Popov*⁷

SLUČAJNO SU ME POKUPILI RANJENOG

U maršu prema Crnoj Gori izbili smo na komunikaciju
Kalinovik—Foča. Prateći pokrete i namere našeg 12. korpusa,

⁷ Intervju novinara i publiciste Dušana Popova sa Markom Pe-
ričinom Kamenjarom, objavljen u *Dnevniku*, Novi Sad, 4. jula 1959.
(str. 2).

fašisti su poseli ovu komunikaciju jakim snagama. Negde pred smiraj sunca, naš Treći bataljon izbio je neposredno pred neprijateljske položaje. Odmah smo prešli na juriš. Razvila se žestoka bitka za otvaranje prelaza na putu. Bio sam tada nišandžija na protivtenkovskoj pušci. Pomoćnik mi je bio jedan Dalmatinac zvani Kalauz. Prebacujući se od vrtače do vrtače, komandiri četa su nam celo vreme dovikivali tražeći od nas da tučemo pojedine vatrene tačke neprijatelja. Sve dok je bilo dnevne vidljivosti i dok smo se nalazili na nadvišavajućim položajima, dejstvo naše protivtenkovke bilo je efikasno. Neutralisali smo nekoliko mitraljeskih gnezda i jedno neprijateljsko vozilo. Tada smo dobili naređenje da se i mi prebacimo preko puta i podemo za Bataljonom.

Tek što smo prešli na drugu stranu, zaglušila me je snažna eksplozija. Detonacija mine nemačkog minobacača odbacila me je u stranu i prekrila slojem zemlje i kamenja. Izubijan kamenjem, kontuzovan i bez svesti, ostao sam u jednoj uvalici dok su pored mene izmicali i poslednji borci naše brigade. Misleći da sam poginuo, moj pomoćnik Kalauz dograbio je protivtenkovsku pušku i potrčao za Bataljonom...

Probudili su me noćna hladnoća i bolovi po čelom telu. U glavi sam osećao nesvesticu a na leđima i rukama vlažnu usirenu krv. Pridižem se polako i pipam po čelom telu. Sa zadovoljstvom konstatujem da, sem lakših ogrebotina, nemam težih rana i preloma. Pedesetak metara ulevo od mene čujem neko taibanjanje i konjski topot. Oslanjajući se više na ruke nego na izranjavljene i posustale noge, približavam se koloni koja prolazi u noći. Po odlomcima razgovora koji dopiru do mene zaključujem da su to naši borci.

— Drugovi, koja je to jedinica!? — pitam sa strepnjom u srcu.

— Sanitet 36. divizije, druže! — odgovara mi neko čiji glas mi se čini poznat odnekuda. — A ko si ti? I šta radiš тамо?

— Ja sam Sima Teodorović, borac Prve vojvođanske brigade. Ostao sam ranjen i kontuzovan — odgovaram obradovan što sam naišao na svoje drugove i što to nisu bili Nemci ili četnici koji su nas pratili u stopu i kupili i ubijali naše ranjenike. ..

U toj stravičnoj noći dogodila mi se još jedna čudna slučajnost. Borac koji mi se prvi odazvao i čiji sam glas prepoznao bio je Miloš Lazić Broća, rodom iz mog mesta, koji je

tada bio politički delegat u sanitetu 36. divizije. Odmah je naredio da me previju i prime u sanitet. Podelio je sa mnom poslednje zalogaje pogače. Posle nekoliko dana gladovanja to mi je malo povratilo snagu i nadu u preživljavanje. Sledećeg dana preuzeo me je brigadni sanitet Prve vojvođanske, gde sam ostao oko dva meseca do zalečenja rana...

Sima Teodorović⁸

DANI NAJVEĆIH ISKUŠENJA

Sa severnih padina Konjuh planine otpratili smo ranjenike i bolesnike na aerodrom Osmaci i predali ih saveznicima na lečenje.

Bilo ie to veliko olakšanje ispunjeno uverenjem da su oni potpuno bezbedni. Ali borbe su nastavljene i broj novih ranjenika i bolesnika je stalno rastao. Zdravih i fizički sposobnih bivalo je sve manje. Nastao je peti mesec od kada su nam 13. SS divizija, ustaše, četnici, Legija i »zeleni kadar« udruženim snagama presekli veze sa Sremom i Vojvodinom. Prestali su da dolaze transporti dobrovoljaca koji bi popunjavali upražnjena mesta ranjenih, bolesnih, poginulih i umrlih.

Posle 20. jula u borbi sa četnicima i Nemcima na Ozrenu i u dolini Krivaje, Brigada je noseći 16 ranjenika i bolesnika krenula na zapad preko Vran-planine, ili Vraniće kako je narod zove, da bi zajedno sa Drugom brigadom na reci Bosni dočekala 6. ličku diviziju.

I na tom besputnom prostoru snage okupatora i njihove sluge ne daju nam da predahnemo. Otkačili smo 13. SS diviziju, ali su se umesto nje na nas nakopistile jedinice 7. SS divizije »Princ Eugen«. Ovoga puta pratile su naš pokret, došle istim stazama sa leđa i iznenada napale Štab Korpusa, prištapske jedinice i bolnicu.

Od tada ova divizija prati svaki naš pokret, angažuje lokalne ustaše i domobranske posade, »zeleni kadar« i četnike i zajednički u zasedama dočekuju našu gladnu, umornu i is-

⁸ Sima Teodorović, rođ. 1923. u Maloj Remeti, Irig, bio je protivtenkista, desetar i komandir voda i čete u 1. vojvođanskoj brigadi.

crpljenu kolonu. Pratili su nas i dočekivali na putu od Vraniće preko Zvijezde, Romanije, Jahorine, Zelengore, Sutjeske, Pivske planine do Durmitora, da bi nas očajničkim pokušajem u sprečavanju prelaska preko Drine »ispratili« u Srbiju.

U to vreme nismo znali da su Nemci otkrili našu šifru i da dešifruju sve depeše Štaba 12. korpusa upućene Vrhovnom štabu sa naznačenim narednim maršrutama, namerama, teškoćama zbog gladi i premorenosti od stalnih pokreta i nošenja ranjenika i bolesnika. O otkrivanju radio-šifre saznali smo tek u Crnoj Gori od Štaba Prvog korpusa NOV, od koga je dobijena nova radio-šifra.

Tada je razjašnjeno kako to da nas pri gotovo svakom narednom prelasku preko neke komunikacije sačekuju iste jedinice okupatora i lokalne snage ustaša i četnika. Motorizovane jedinice 7. SS divizije koristile su drumske komunikacije da bi bile prebacivane na najpogodnije položaje na označenim pravcima našeg kretanja, a na prostorima predanaka naših jedinica obično su nas uz nemiravale artiljerijom.

Na posednutim položajima dočekivani smo na drumu Sokolac—Han Pijesak, s tim što smo uoči pokreta tučeni artiljerijom. Iz nema nepoznatih razloga na takav način nismo dočekivani na putu i pruzi Sarajevo—Renovica. Kolona SS jedinica naišla je peške grebenom Jahorine tek tokom noći i sukobila se sa Prvom brigadom, koja je u to vreme iz prethodnice preuzeila ulogu zaštitnice Korpusa.

Prilazi na Drini oko druma Kalinovik—Foča bili su dobro posednuti. Jedinice fašista su bile ojačane artiljerijom u tenkovima. Bfla je to poslednja ali i najteža borba Prve brigade u ulozi prethodnice na putu od Konjugh planine do Golije u Crnoj Gori. Kao i ranije, taj zadatak su bataljoni Brigade uspešno izvršili. Najteže borbe u obezbeđivanju prelaza preko ceste vodio je Peti bataljon na levom krilu sa snagama koje su uporno napadale iz pravca Foče.

Na Zelengori od Konjskih voda i na narednim položajima do Sutjeske, u pokretu ka Vučevu, Pivi i Pivskoj planini, Brigada je u zaštitnici Korpusa. Sada više nije pretila opasnost od manevara SS jedinica koje bi ponovo izbjigale ispred čela kolone i otvarale vatru iz zaseda. U dolinama reka Sutjeske i Pive nisu postojale odgovarajuće komunikacije za motorizovane jedinice. I pored toga, Nemci su prateći stanje u jedinicama Korpusa i mogućnost njihovog povezivanja sa snagama NOV

u Crnoj Gori pokušali da grebenom planina Volujak, Maglie i Vučevu spreče ove namere. U toku poslednjih zaštitnih borbi Brigade na Vučevu, neposredno pred pokret ka dolini Pive, na krševitom, besputnom Magliću primećeno je svetlucanje nemačkih šlemova na podnevnom suncu.

I u borbama od Vraniće do Sutjeske Brigada je imala teške i nenadoknade gubitke. U jurišima na Nemce poginuli su: komandant Drugog bataljona Boško Marković; Četvrtog bataljona Milan Marinko; komandir kurira i najbolji bombaš u Brigadi Žika Marković Kurjak; komandir čete Branko Selaković Zeka i drugi. Među ranjenicima su bili i zamenici komesara bataljona Petar Jeremić Husa i Petar Momčilović, komandir čete u trećem bataljonu Žika Simin kome je zbog preloma odsečena noga iznad kolena; desetar Svetozar Mandraš i više drugih rukovodilaca i boraca.

U vreme polaska iz doline Sutjeske, neposredno na njenoj desnoj obali poginuo je od topovske granate veoma vredan, hrabar, odgovoran i uvek tih i nasnejan zamenik šefa Obaveštajnog odseka Brigade Janko Radanović, do rata službenik kriminalističkog organa zagrebačke policije.

Na poprištu bitaka u petoj ofanzivi

Nastupali su najkritičniji dani. Opšti umor, iznemoglost, bezvoljnost, neka vrsta apatije sve više su obuzimali ljude. Osipanje kolone dobijalo je sve veće razmere. U pustoj dolini Sutjeske nije se moglo ostati. Pokušaj da se zauzme Popov most i Ćurevo nije uspeo. Otpala je mogućnost da se Piva pređe kod Šćepan-polja i najpogodnijim pravcem izade na Pivsku planinu. Hrane nije bilo već nekoliko dana a moralu se preko visokog nenaseljenog Vučeva na kome su napuštene kolibe »katuni« zvrjali prazni bez stoke i pastira.

Nigde kao na Vučevu, ni na jednom poprištu ratnih sukoba nije viđeno toliko tragova prethodnih borbi. Uz staze i izvan njih rasute ljudske kosti, razbacane gas-maske, porcije, »pancerfausti«, mitraljeske cevi, puške, vojnički telefoni. Sve to i drugo što se moglo videti govorilo je da u petoj ofanzivi nikome nije bilo lako, pa ni Nemcima.

Umorna kolona sporo je odmicala a esesovci su sve više pristizali. Zbog toga su okršaji Brigade sa njihovim prednjim delovima bili sve žešći.

Ipak, ti premorenici, gladni i iscrpljeni borci nisu klonuli. Naprezali su se do krajnjih granica, pa i više od mogućnosti. Iz doline Sutjeske trebalo je krivudavom stazom, noseći ranjene i bolesne, popeti se do vrha Vučeva visokog preko 1.580 m i sa te visine spustiti se skoro 1000 metara još većom strminom do Pive. Ni konji nisu mogli izdržati bez pomoći ljudi.

Vodnik Mića

Na zastanku kolone radi kraćeg odmora, kraj staze usamljen stajao je naslonjen na pušku. Izrazito mršav, ispijenog bleđog lica i zakrvavljenih očiju, niskog rasta, ličio je na nekog od dečaka iz Omladinske čete. Na pitanje iz koje je jedinice, začuđen je odgovorio: »Pa ja sam Mića, vodnik Mića. Zar me ne poznaješ?«. Bio je to Milan Ranković Mića iz sela Stejanovaca poznat kao mladić okruglog, bucmastog, rumenog lica, mladolik, pravi Fruškogorac, ljubimac čete.

Ne razmišljajući počeo sam da pretražujem po džepovima, jer sam imao običaj da po neki poslednji zalogaj proje ostavim za svaki slučaj. Našao se grumenčić osušenog hleba, tvrdog kao kamen. Dok sam razmišljao šta da radim, Mića ga je uzeo, obrisao i strpao u usta...

Đikan

U koloni Omladinske čete maršovali su njeni borci — devojčice i dečaci od 14—16 godina. Njima je sigurno bilo najteže. U toj koloni među najmanjima rastom bio je Živko Ružočić, koga smo iz milošta zvali Đikan. Od oktobra 1943. godine nalazi se u Brigadi. Tada smo ga sreli na Trebavi. Četnici su mu na smrt pretukli oca i majku a njega prisilili da čuva njihova goveda. Odmah je stupio u Brigadu.

Cuti i korača, ne žali se ni na glad, ni na umor. Na njemu uniforma odraslog čoveka, naravno, samo sa skraćenim nogavicama i rukavima. Na tankim mršavim nogama vojničke cokule, nekoliko brojeva veće. Na neumivenim obrazima su osušeni tragovi suza. Znali smo, bile su to suze besa i prkosa.

Tako su se bez žalbe, zahteva i jauka ponašali i ostali omladinci iz ove čete....

Mrša iz Sasa

Nadimak je verovatno dobio u Brigadi. Bio je to mladić srednjeg rasta, nešto košturnjaviji i mršaviji od ostalih boraca, kao i slabije fizičke snage. Na nogama je imao okovane planinske cipele, »gojzerice«, korak mu je bio kratak i spor, pa ga je kolona obilazila.

Nije tražio niti prihvatao ničiju pomoć. Koračao je ujednačenim ritmom od početka do kraja puta bez zastanaka. Za vreme zastanaka i kraćih odmora kolone on je produžavao pokret, stizao one koji su ga obišli da bi se ponekad našao i na čelu kolone.

Tako je Mrša do kraja izmoren i iscrpljen, bez ićiie neposredne pomoći savladao taj najteži deo puta sve do aerodroma na Bajevom polju kod Brezne...

Umirali su noseći ranjenog druga

Nošenje ranjenika i bolesnika je najviše iscrpljivalo ljude, grupe nosilaca i ako su se uredno smenjivale. Pojedincima fizički slabijim i neotpornim pomagali su rukovodioci, smenjivali su ih vrlo često drugarice ili su preuzimale njihove puškomitrailjeze i opremu da bi im omogućile da se odmore ili da lakše nose ranjenike. Najteže je bilo nositi ljude uz brdo, posebno ako je staza uska i na kosini pa svi nosioci nisu u istoj ravni. Isto tako neopisivo je teško spuštati nosila niz veliku i dugu strminu. Do Vučeva nestali su nam svi domobrani zarobljeni u Renovici, a koristili smo ih samo za nošenje ranjenika. Nisu mogli izdržati. Bežali su rizikujući vlastiti život.

Na usponu blizu vrha Vučeva, poslednji desni nosač počeo je da se povija i posrče. Prihvaćen je njegov kraj nosila. Za trenutak je zastao i potom pao. Spustili smo nosila i utvrdili da ne diše i da mu je srce prestalo da radi. Nastupila je trenutna smrt...

Puškomitrailjezac Slovačke čete

Na toj stazi najvećeg uspona ka vrhu Vučeva viđen je borac bez bluze, u košulji, krvavih mršavih ramena. On se nije ni trenutka odvajao od svog »šarca«, osim kad je nosio ranje-

nike. U tim prilikama drugarice su redovno pomagale borcima, smenjivale ih u nošenju ranjenika, a najčešće uzimajući od njih oružje i opremu, puškomitraljeze ili mitraljesku municiju. U toj situaciji one su bile fizički i duhovno nojotporniji deo kolone. Pojedinci su za vreme nošenja nepokretnih drugova davali domobranima svoje »šarce«, što nije bilo dozvoljeno. Ali to ovaj puškomitraljezac nije činio. Dok je koračao u smeri pod nosilima, »šarac« je nosio samo njegov pomoćnik koji se nije smeо odvajati od njega. Pri sledećoj smeni nosilaca uzmao je svoj »šarac« na ta krvava ramena i nastavljaо pokret bez reči odbijajući svaku ponudu da mu se pomogne. "Bio je to jedan od poslednjih hrabrih boraca iz stroja Slovačke čete, kojom smo se ponosili. Zvao se Dura Lamoš iz Iloka.

Komandant Brigade na začelju kolone

I pored nastojanja svih da bez obzira na premorenost i na glad koračaju u koloni svojih jedinica i stignu na odredišta ili učestvuju u borbama, najiscrpljeniji i najneotporniji su zastajali obično noću, gubili neposrednu vezu ili nastavljali pokret pogrešnom stazom i tako zalutali. Neki su prilegli, van staze, noću, da bi se odmorili, u želji da kasnije stignu kolonu. Takvi su ili lutali ili postajali plen ustaša, četnika, Nemaca. Njihov broj se stalno povećavaо. Zbog toga su po dogovoru na začelju jedinica išli politički komesari i fizički otporniji kuriri i drugi borci. Nije se pitalo iz koje je ko jedinice, ako je zastajao, već se svakom predočavalо da iza nas nastupaju kao lešinari Nemci i njihove sluge. Pojedincima je trebalo i pomoći da ustanu, povesti ih, poneti im pušku, toifoicu ili slično da bi im bilo lakše kretanje.

Takvom začelju protiv svoje volje priključio se i komandant Brigade Ilija Bogdanović čića. On je, na nesreću, oboleo od crnog prišta, a pored toga, i njegov i svi drugi jahaći konji dati su ranjenicima i bolesnicima. A čići je peta nabubrla kao osrednja jabuka i pocrnela kao čumur. Nije mogao da obuje čizmu pa su mu u intendaturi napravili zepu. Gazio je tako komandant Brigade, jediom čelom stopalom i na prstima druge noge, od Sutjeske do vrha Vučeva, spuštaо se u dolinu Pive i uspinjao na Pivsku planinu. Sve to vreme pratila ga je visoka temperatura. Tako je poslednji iz kolone Brigade stigao na mesto razmeštaja Štaba po mrkloj noći zajedno sa ko-

mesarom Brigade i kurirom Jovicom Gazibarićem. U Štabu ispod vrha Vučeva svi su već spavali osim stražara i njegove supruge Simke Bogdanović, koja ga je nestrpljivo čekala i bila uvek sa njim u svim njegovim najtežim trenucima, pre rata i u ratu. Krasili su je veliko druželjublje i humanost. Oko nje su se okupljale drugarice kao oko svoje majke ili starije sestre, domaćice.

Bez ijedne reči Simka je prebacila čičinu ruku preko svojih ramena i povela ga da se odmori na ležištu od trave koju je sama načupala...

Stravična staza do Pivske visoravni

Sa najviše topografske tačke na koju se Brigada do tada penjala — Vučeva, trebalo se spustiti u korito reke Pive. Brigade, štabovi i prištapske jedinice korpusa i divizija krenule su napred. Prva brigada nastavlja borbe kao zaštitnica. Treba zadržati Vučeve sve dotle dok se jedinice, bolnice i štabovi ne spuste do reke, pređu je i krenu na Pivsku visoravan. Borbe sa esesovcima traju neprekidno sve do popodne. Ispred bataljona kreću snabdevački delovi, brigadni sanitet i previjališta.

Intendantima je naređeno da zakolju po jednog konja na bataljon i spreme prvi obrok posle toliko dana...

Pogled na strminu i Pivu delovao je stravično. Tako oštra i duga strma strana do tada nije viđena. Zemljište, bolje reći kamenjar je bez drveća, sa retkim niskim šibljem. Staza se pruža u izlomljenoj cik-cak liniji. Na njoj i oko nje sitnije kamenje koje se kotrlja ispod nogu i preti da čoveka pa i konja odnese u ponor. Zbog toga je teško, skoro nemoguće zaustaviti se. Zglobovi na kukovima, kolenima i stopalama podnose velik, do tada nepoznat teret, u njima se osećaju neizdrživi bolovi.

Pa i pored svega, borci su savladali tu i takvu stazu. Konji daleko teže. Najčešće je trebalo da konja vode dva borca, da ga pridržavaju da se ne otisne niz strminu. I pored sve pažnje, nekoliko se konja otisnulo u provaliju uz zagušljuću jeku kazana i buradi za parenje koje su nosili.

Brigada se počela spuštati ka Pivi popodne, kada su jedinice Korpusa izlazile na Pivsku visoravan, gde su ih Nemci sačekivali vatrom topova sa Vučeva. Na potoku ispod sela Mratinja, Draginjač Badanjac i Marija Dračar, referent sani-

teta Trećeg bataljona i njena zamenica, savijale su oprane i već prosušene zavoje...

Leva obala Pive je pristupačna. Reka nije široka a duboka je do grudi visokog čoveka i dosta brza. Pored vode na desnoj obali su radni vodovi bataljona sa spremnjim obrokom. Član Politodela Divizije Ljubica Đorđević upozorava da su se utopili neki borci i da radi sigurnosti treba raspoređiti drugove tako da između dvojice visokih idu dvojica nižeg rasta, s tim da se između sebe čvrsto drže za opasače. Tako je plahovita Piva odnela samo jednog konja koji se spotakao.

Posle obroka i nekoliko časaka odmora, Brigada je po mraku krenula najstrmijom stranom na svom ratnom putu, ne bi li je savladala pre svanuća. Trebalo je pod uglom nešto manjim od 90 stepeni savladati više od 800 metara visinske razlike i izbiti na deo kamenite visoravni na visini od 1.200 metara. Stanovnik Mratinja, 30-godišnjak, tvrdio nam je da je njemu za to potrebno 2,5 časa. Našoj umornoj koloni trebalo je dvostruko više jer je na kamenitoj stazi često zaostajao po neki konj koji nije mogao dalje pa ga je trebalo ukloniti sa puta. Većina tih konja nosila je opremu, naoružanje i ranjenike. Osim konja, pored staze zaostajali su i premoreni borci i bolesnici. Trebalo je nešto učiniti, a snaga više nije bilo. Zbog toga je od komesara Divizije Paška Romca Zdravka, koji nas je sačekao na izlasku iz kanjona, traženo da niz strminu vrati zaštitnu četu Divizije sa komandirom Dimitrijom Lazarevim Rašom i komesarom Radovanom Baburskim Šajom. Među 30-tak zaostalih koji su peške ili na konjima izvedeni iz kanjona bilo je i boraca iz Prve brigade ali i iz ostalih jedinica.

Komandir bez noge na konju

Iz te kolone posebno se izdvajao jedan konjanik koji je izazvao veliko iznenadenje, zaprepašćenje i na kraju neopisivu radost. Oni koji su sačekivali da se Raša i Šaja vrate sa četom nisu mogli da ga prepoznaju. Gledali su u njega totalno iscrpljenog, neverovano izmenjenog i izmučenog lika, bez noge odsečene ispod kuka, umotanog patrljka sa krvavim zavojima. Po tom patrijaku noge prepoznali su Žilku Simina Žikicu, mladok, visokog, lepo građenog komandira čete Trećeg bataljona kome je pre nekoliko dana odsečena slomljena noga. Na prelazu puta Sokolac—Han Pjesak Nemci su otvorili veoma gustu ar-

tiljerisku i minobacačku vatru kojoj su bili izloženi nosioci ranjenog komandira i on sam.

Štab Brigade je obavešten da su neki nosioci ranjenika ranjeni a da je komandir poginuo na nosilima. Međutim, pošto je Prva brigada odbacila Nemce sa puta i napravila prolaz, naišla je Treća brigada i stavila ga na nekog od svojih konja. Tako je naš komandir bez ikakvih sredstava za umirenje od najvećih mogućih bolova prejahao taj veliki i izuzetno težak i mukotrpan put jašuci na konju.

Otud je i radost zbog pojave ovog živog a već prežaljenog komandira u Bataljonu i Brigadi bila velika.

Jovan Štokovac Džoja

NA GRANICI LJUDSKE IZDRŽLJIVOSTI

Kada se danas, posle četrdeset i pet godina prisećamo slavnog borbenog puta Prve vojvođanske proleterske brigade, ne može se nikako zanemariti glad — kao jedan bitan ratni faktor, kao skoro stalni saputnik i negativne posledice na borbenu sposobnost jedinice.

Sve što se danas kaže i napiše, predstavlja samo bledu sliku onoga što se odigralo, posebno u letu 1944. Mi koji smo to preživeli, imamo moralnu obavezu da pokušamo dočarati bar samo neke fragmente iz te ratne epopeje naših boraca.

Gladovali smo mesecima, skoro celog rata, naročito u brdsko-planinskim predelima u kojima je hrane bilo vrlo malo, čak nedovoljno za normalnu ishranu stanovništva. Glad je naročito došla do izražaja kad se Brigada, avgusta 1944, našla na planinskoj od neprijatelja opustošenoj teritoriji severozapadne Crne Gore i jugoistočne Bosne i Hercegovine, u području slabo naseljenom i vrlo siromašnom, gde je stanovništvo i pre rata gladovalo.

Bila je to vrlo kritična situacija. Najteža na borbenom putu 12. vojvođanskog korpusa. O tome nedvosmisleno govori i Štab 12. korpusa, koji je 16. avgusta 1944. uputio Vrhovnom štabu sledeći izveštaj: »Samo juče umrlo nam je sedam boraca od gladi. Svakog dana sve više umire... Tri dana borci nisu ništa jeli. Danas smo počeli klati konje, drugog izlaza nema«.

U borbi za opstanak, vojvodjanski borci bili su prisiljeni, iako na to nenaviknuti, da koriste za ishranu ono što im je jedino priroda podarila, i to u vrlo oskudnim količinama: kupine, koprive, bukovo lišće i koru od drveta, šumske kupine i jagode, kruške oskoruše, puževe i razno biljno korenje. Jeli su sirovu kožu od opanaka. Izuzetna poslastica, u to vreme, bila je čorba sa parčetom žilavog konjskog mesa, a o govedem ili ovčijem mesu da se i ne govori. I od te više nego oskudne ishrane, ono najbolje davano je ranjenicima i bolesnicima, kojih je u to vreme bilo dosta, više nego ikad ranije.

Glad smo najteže osetili po izbijanju na Pivu. Sećarn se...

Pritešnjena u uskom brdskom tesnacu, voda reke Pive žubori, huči, stenje i kao da uzdiše u procepu svoje izdubljene strme obale. Srce se spušta u pete kada iznenada ugledaš njenu snagu kako valja kamenje i bukova stabla i poput slamčice ih razbija o podvodne stene. Gledamo tu Pivu preko koje moramo preći, kao začarani, opijeni njenom divljinom, snagom i dubinom njenog kanjona.

Tu na Pivi sasvim spontano počeo sam da razmišljam o još jednoj nedaći koja nas je istovremeno zadesila: glad je slična žedi jer je kao fiziološka potreba čoveka stalno i prirodno povezana sa životom i odjednom se ona pretvara u snagu koja uništava telo, koja slama, utiče na svest, ubija volju za životom, jednom rečju, uništava živa bića, i životinje i ljude...

Glad cedi molekul za molekulom belančevine i masti iz ćelija tela, razmekšava kosti, slabici krv, izaziva vrtoglavicu, susi mišiće... Glad pritsika dušu, rasteruje radost, uništava snagu misli, rađa pokornost, surovost, očajanje i ravnodušnost... Žed, takođe... čovečnost ponekad potpuno nestaje u čoveku, a gladno i žedno biće postaje nedovoljno svesno svojih postupaka i čini ono što nikada nebi činilo da nije gladno... Fizička iscrpljenost zbog velikih naprezanja organizma i gladi i početak raspada psihičkog sistema najbolje su se manifestovali ovde na Pivi. Tu je nastala kulminacija.

Sećam se: spuštamo se u koloni niz strmu i usku stazu u stravični kanjon reke. Sitno i klizeće kamenje na stazi bilo je nesiguran oslonac za naše još nesigurnije noge iznemogle i iscrpljene od višemesečnih marševa. Bila je dovoljna i najmanja nepažnja da slabici malaksali pojedinci izgube ravnotežu i nestanu u dubokom i okomitom ponoru reke.

Pridržavajući jedni druge, Pivu smo ipak savladali. Ali po prelasku Pive, nastajale su još teže muke. Sad se trebalo penjati uz brdo, na plato Pivske planine. Uska, strma i krivudava staza desne obale Pive vodila je na visinu od preko 1.200 metara. Usledila su nova, mukotrpna iskušenja. Premorenost i glad umrtvijivali su preostale reflekse boraca i pojačali apatiju pa i halucinacije. Borci su sve češće zastajali. Bilo je očigledno da je mnogima već bilo svejedno da li će se uspeti uz tako visoku planinu, ali dalje se moralio, jer se nazad nije imalo kud. Uz to smo bili prinuđeni da pomažemo i iznemoglim konjima. Gurali smo ih da bismo sa njima izneli minobacače, mitraljeze, ranjene i bolesne drugove. Ovde su ljudi morali pomagati konjima jer su i njihove snage bile na izdisaju.

Bataljonski i četni rukovodioci, stari borci, članovi KPJ i SKOJ-a, iako potpuno iznurenici i gladni, natčovečanskim naporima bodrili su, pomagali i hrabrići iznemogle da još malo izdrže!

Kad se čelo kolone pojavilo na izlazu iz kanjona Pive i stiglo blizu Barnog dola, počela je sa Vučeva da nas tuče nemачka artiljerija. To je onemogućilo predah naše brigade, koja je dотле bila u zaštitnici umorne korpusne kolone. I ovde, u Barnom dolu, nije bilo ni mira ni predaha. Trebalo je ići dalje!

Ali neki dalje nisu mogli!

Žile nije mogao dalje

Po prelasku reke Pive, negde na platou Pivske visoravnii blizu Barnog dola, iznemogao fizički i psihički, gladan i žedan, sav onemoćao, iz kolone Brigade izostao je drug Žile, borac iz jednog sela u donjem Sremu.

Puzeći i batrgajući se, nešto rukama, nešto nogama, skrenuo je sa staze kojom se Brigada kretala. Pošao je ka uočenoj grupi kuća...

U prvu kuću ga nisu pustili.

— Nema ničeg, idi dalje! — odgovorio mu je iza vrata piskavi ženski glas.

U drugoj kući je dugo lupao, ali niko nije odgovarao. Kuća je bila ili prazna ili je bila zaključana iznutra.

U trećoj kući vrata su bila poluotvorena i on je ušao u sobu, iako ga niko nije pozvao unutra. Zavrtele mu se u glavi

i srušio se pored vrata. Ubrzo se osvestio. Teško i ubrzano je disao. Mutnim očima nesvesno je razgledao bele zidove, ikonu, sto, peć. Sve ga je to potreslo posle toliko dana borbi, marša i gladi...

Na prozoru je promakla senka i u kuću je ušla žena. Ugleđavši polumrtvog čoveka uzviknula je:

— Ko si ti?

Nije ništa odgovorio. Smatrao je da je to izlišno jer bilo mu je svejedno šta će se dalje sa njim dogoditi. Veći pakao nije mogao doživeti...

Tog dana, dobra crnogorska starica Stana — kako je kasnije saznao da se zove, odlučila je o njegovom životu i njegovoj daljoj sudbini.

Iza sivih oblaka sunce je gledalo na napačenu zemlju, a vetar, onaj isti što je fijukao iznad Pivske visoravnii, ispraćao je Žiletovе saborce ka konačnom izbavljenju i pobedi.

Posmatrajući ga i dalje zainteresovano, baba Stana se od jednom prelomila: bez ijedne reči, donela je Žileton lončić mleka. Halapljivo i teško gutajući, Žile je počeo da ga piće. Nije ga popio do kraja. Pozlilo mu je. Grčio se od povraćanja. Izbećenih očiju kao da umire, uz bolne trzaje uvlačio je u sebe vazduh i ponovo povraćao. Sada već samo neku zelenu sluz. Dok je pokušavao da zadrži povraćanje, u glavi mu se vrtela jedna misao: baba će ga isterati, ovako odvratnog i prljavog.

Nije mogao da poveruje svojim očima kada je ugledao kako Baba donosi krpu i briše pod. Hteo je da joj kaže da će to sam očistiti, samo da ga ne istera iz kuće. Umesto toga, on je samo mrmljao nerazumljive reči i pokazivao drhtavim prstima nešto oko sebe... Vreme je prolazilo. Starica je čes ulazila, čas izlazila iz kuće. Nije ga terala! Možda je zamolila susetku da dovede nemačku ili četničku patrolu?! Da ga pokupe i odvedu. Zna se već gde!

Staričino lice delovalo je namršteno i nedobronamerno. Gundajući nešto sebi pod bradu, stavila je na peć tučanu posudu sa vodom. Izvadila je iz sanduka veš i pantalone... Pomogla mu je zatim da se svuče i svezala u zavežljaj njegove stvari. Osetio je miris svog prljavog tela i donjeg veša natopljenog mokraćom i krvavom stolicom. Pošto mu je pomogla da se opere i presvuče čist veš, izbacila je iz korita u dvorište crnu i prljavu vodu.

Na drvenom krevetu namestila mu je ovčiji kožuh, po-knila ga grubim prugastim seljačkim platnom, namestila veliki jastuk i stavila ga kod uzglavlja...

Iako krajnje iscrpljen i željan sna, Žile nije mogao da zaspipi: bolele su ga noge, sevalo mu je u krstima, obuzimala ga je mučnina, u glavi mu se vrtelo, oči su ga štipale, povremeno ga je spopadalo štucanje, natečeni kapci su ga svrbeli... Na mahove srce mu se stezalo, zamiralo, svest mu se mutilala, činilo mu se da je došla smrt...

Sutradan je već počeo da silazi sa kreveta, da se kreće po sobi. Ugledao je kukuruzno brašno, krompir, kupus, parče slanine. Čuo je kukurikanje petla i lajanje pasa...

Nekoliko dana nisu progovorili ni reči. Baba je samo povremeno upadala u sobu da bi mu donela novu porciju variva sa parčetom raženog hleba, malo mrsa i čuturicu hladne vode... A onda je počela da mu priča: o sinovima koji su nestali u ratu, kćerki koja je otišla sa partizanima... On je njoj ispričao: ko je i odakle je i kako se našao u Crnoj Gori, u njenoj kući... Pitao je da li u selu ima Nemaca i četnika i šta će joj učiniti ako ga otkriju kod nje u kući?

— Ubiće me! A, šta bi drugo! ... Kao i tebe... To jedino i znaju... Lagaću da si mi sestrić. Selo zna da mi je sestra davno pre rata otišla u Vojvodinu i da je kolonizirana negde u Banatu. Muž joj je bio srpski dobrovoljac...

Jedne večeri, kad je Žile već prezdravio i povratio snagu od iscrpujuće gladi i napora, u kuću je banuo visok, koštunjav starac. Odmerio ga je od glave do pete i kao da vrši smotru zapitao oštro, crnogorski:

— Odakle si, junačino, i kako se osjećaš?

— Iz Vojvodine sam. I zahvaljujući ovoj dobroj ženi, eto, otrogoh se od gotove smrti! — odgovori Žile, trudeći se da ostavi što bolji utisak na starog ratnika.

— Bravo, sokole moj! Tako i treba! Vidi se da je u tebi još srce junačko... Nego pripremi se za koji dan... Čim dobijem vezu povešću te na Goliju. Tamo je stigla 29. hercegovačka divizija, pa joj se priključi. Tamo su pošli i tvoji Vojvodani. Možda ćeš stići tvoju brigadu...

Žilu je srce zaigralo od radosti. Brzo je pripremio svoju pušku, opremu i municiju. U torbicu, baka mu je spremila čitav somun, krišku sira i komad suve pastrme... Nestrpljivo je sačekao i drugo veče. Za svaku sigurnost, celo to popodne

proveo je u šumarku pored kuće. Starca je ugledao još izdaleka. Bio je sam i od reči... Hitro se spustio do kuće i prišao starici da se oprosti. Sačekala ga je na dovratku sa očima punim suza.

— Podi sa srećom, sine!... I vrati se tvojoj majci, zajedno sa svojim drugovima i slobodom...

Žile čvrsto prigrli staricu i prigušujući svoj glas da ga ne izda i ne zaplače, prošaputa:

— Hvala ti za sve! Za hieb, za vodu!... Ako preživim ovaj rat, vratiću se da te posetim i obiđem kao svoju novu majku...

A zatim, tresući se u ramenima, potrča za starim ratnikom, Crnogorcem...

Zdravko Damjanović⁹

DVA PUTA SAM DOŽIVEO SUTJESKU

Odmah posle prihvata 6. ličke divizije na reci Bosni, za jedinice 12. vojvođanskog korpusa nastaju najteži dani, dani neprekidnih borbi i marševa, gladi i stradanja. Već tu na Rudoj glavi dezertirao nam je onaj »fesaroš« pripadnik 13. SS divizije kojeg smo zarobili na Zajednicama, oprostili mu život i na njegovu molbu primili ga u našu jedinicu kao borca. Uzjahao je konja komandanta bataljona, pobegao u najbliži neprijateljski garnizon i još istog dana doveo jake nemačke snage pravo na položaje Druge vojvodanske brigade i korpusne bolnice. Došlo je do ogorčene borbe u kojoj smo izgubili dosta boraca. Ranjeni su i naš komandant bataljona Đuro Radoš, komesar čete Milutin Stanišić i drugi.

Posle borbe na Rudoj glavi, Nemci su preduzeli žestoku ofanzivu sa ciljem da razbiju i unište jedinice 12. korpusa. Oko nas su koncentrisane jake snage 7. SS »Princ Eugen« i 13. SS »Handžar« divizije. Da bi se izvukle iz okruženja u dolini reke Krivaje, posle teških okršaja i marševa, jedinice 12. korpusa, umesto ka Drini i na istok, bile su prinuđene da se probijaju na jugoistok. Iako iznurene u prethodnim borbama i marševima, gladne i premorene, naše jedinice prelaze u protivnapad i

⁹ Zdravko Damjanović, rođ. 1924. u Graboycima, bio je u to vreme omladinski rukovodilac 1. vojvođanske brigade.

noću 6/7. avgusta probijaju neprijateljsku odbranu na komunikaciji Han Pjesak—Sokolac i produžuju marš prema dolini reke Prače i pruzi Sarajevo—Višegrad.

Po izbijanju pred železničku stanicu Renovica, naša brigada, koja se nalazila u prethodnici Korpusa, zaustavila se na južnim padinama pl. Gusinje. U očekivanju da se razide magla, izviđači su primetili ustaški oklopni voz u stanci Renovica. Borci našeg bataljona odmah su minirali prugu i zaprečili je kamenjem i balvanima sa obe strane oklopnog voza. Komandir 3. čete Sava Ignjatović Martin, koji je celo vreme nosio i »šarac«, spustio se sa svojim pomoćnikom na samu prugu. Sa njim je pošao i vodnik Slobodan Jovanović Mrki, koji je nosio engleski ručni bacač »Džonbul«. Koristeći nasip pored pruge, prišli su oklopnom vozu na blisko odstojanje i opalili nekoliko mina koje su probile dva oklopna vagona. Ustaše su odgovorile žestokom vatrom.

Razmišljajući kako da pomogne Savi i Slobodanu, komandant Bataljona Đuro Radoš pronašao je jednog železničara i po njemu napisao poruku posadi oklopnog voza: »Bolje da se predate... inače ćemo uništiti i vas i vagone!« Mašući ovim papirom kao belom zastavom, železničar je uspeo da preda neprijateljskoj posadi poruku komandanta. Ustaše su prestale sa pučnjavom, nastao je tajac i posle kraćeg vremena izašli su iz oklopnog voza uzdignutih ruku i bez oružja. Sava ih je poterao prema stanci.

U tom trenutku iz pravca Višegrada stigao je drugi oklopni voz. Zastao je pred našom zaprekom od kamenja i balvana. Na njega su odmah zapucali naši puškomitralscici i protivtenkovske puške Pete brigade. Zarobljeno je samo 16 članova posade oklopnog voza, nekoliko železničara i 4 domobrana koji su pratili teretni voz. Pored rasklopljenih delova jednog aviona, u teretnom vozu, borci našeg bataljona pronašli su izvesnu količinu kukuruza, pšeničnog brašna, duvana i nešto municije. Sve to je pokupljeno, dok su vagoni i lokomotive uništeni i zapaljeni.

Ovaj uspeh našeg bataljona i Prve vojvodanske brigade pohvalio je komandant 12. korpusa Danilo Lekić. Pošto smo obezbedili prelazak naših jedinica preko pruge, uspeli smo se i mi na padine planine Jahorine. Verovali smo da ćemo se ovdje odmoriti i nahraniti...

Na cesti Kalinovik—Foča

Nemci nam nisu dozvolili ni da predahnemo. Motorizovanim jedinicama sa komunikacijom i brdsko-planinskim gonećim odredima Nemci su prosto zaseli jedinicama našeg korpusa na leđa, prateći nas u stopu i sačekujući na svakoj komunikaciji. Naš pokušaj da se po prelasku na Jahorinu ponovo usmerimo prema istoku i reci Drini onemoguće su jake četničke snage i 7. SS »Princ Eugen« divizija. Zaustavljen je i naš pokušaj da se kod Miljevine prebacimo preko od komunikacije Kalinovik—Foča. Ovaj deo komunikacije neprijatelj je posebno utvrdio, iskopao rovove, poseo jakim snagama i neprekidno kontrolisao tenkovima i motomehanizovanim jedinicama. Znajući za naše namere, Nemci su celog dana, uporedo sa bombardovanjem i mitraljiranjem, naše kolone zasipali lecima iz svojih aviona. U njima su nam slali »propusnice« sa pozivima na predaju. I ovoga puta bili smo prinuđeni da potražimo neko drugo mesto za probor preko nove zapreke.

Po izbijanju na sektor Borija—Jeleč, 12. avgusta, Štab Korpusa je odlučio da se odmah, iz pokreta, ne čekajući da neprijatelj ponovo zapreči komunikaciju, izvrši njen prelazak. U prethodnicu je ponovo određena Prva vojvođanska brigada. Znajući da će Nemci, koji budno prate naše pokrete, pokušati i ovde da nas spreče svojim brzopokretnim jedinicama, odlučeno je da se probor izvrši u tri napadne kolone još u toku iste noći.

Na cestu Kalinovik—Foča izbili smo pred ponoć po najgušćoj magli i pomrčini. To nam je olakšalo da razbijemo slabija neprijateljska obezbeđenja i otvorimo prolaz na komunikaciju, ali je, sa druge strane, otežalo prelazak naših jedinica, koje su gubile vezu i orijentaciju. Nemci su pokušali sve da zatvore stvorenu brešu, pa je na našim krilnim položajima i tzv. zaslonima došlo do dramatične borbe prsa u prsa. U ovom neopisivom metežu, gušanju i noćnom klanju, iako gladni i maršem iscrpljeni, borci Prve vojvođanske brigade prevazišli su sami sebe i omogućili ostalim jedinicama Korpusa i ranjenicima da pređu komunikaciju. Izvestan broj ranjenika i bolesnika, iscrpljen do kraja, ostao je po vrtaćama oko komunikacije i na padinama Zelengore. Njih su Nemci i četnici odmah i na licu mesta likvidirali.

Najteže u toj celoj furtutmi oko prelaska komunikacije Kalinovik—Foča bilo mi je kada je naš bataljonski intendant Milan Banjanac Zoran morao da prospere kazane sa polukuvalnom govedinom i trčeći kreće sa radnim vodom za kolonom. Bila nam je to poslednja kravica koju je čuvao za »crne dane« i rešio da je zakolje odmah posle prelaska komunikacije. Hteo je bar malo da obraduje i povrati snagu svojim iscrpljenim drugovima. Taman je pomislio da će u tome i uspeti, kada su Nemci ponovo navalili svom žestinom. Pošto smo se ovoga puta nalazili u zaštitnici Korpusa, morali smo ponovo da prihvativimo neravnopravnu borbu i zadržimo novi, još snažniji udar neprijatelja. Korpus je već daleko odmakao preko Zelengore kada smo se najzad odlepili od neprijatelja i mogli ponovo da malo predahnemo. Glad i fizička iscrpljenost postajali su sada naši najveći neprijatelji...

Ovoga puta Sutjeska mi je bila još teža

U dolini Sutjeske, gde smo konačno stigli našu glavninu, ponovila se gotovo ista situacija kao na Zelengori. Taman smo polegali da predahnemo i sačekamo da nam intendantи nešto pripreme za jelo, obavešteni da je Banjanac ponovo uspeo negde da nabavi jednu mršavu kravicu, kad je stiglo novo naređenje. Peta brigada, koja se nalazila u prethodnici Korpusa napredujući dolinom Sutjeske prema njenom ušću u reku Drinu, naišla je na jaku kolonu Nemaca i četnika koja se od Foče kretala usiljenim maršem prema nama. Već su podilazili grebenu Vjeternika, koji je dominirao dolinom Sutjeske i svojom okolinom. Trebalо ih je po svaku cenu sprečiti da zauzmu greben Vjeternika i zagospodare ovim u tom trenutku najvažnijim taktičkim položajima. Taj zadatak je opet dobio naš Prvi bataljon Prve vojvodanske brigade. Pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, Peta brigada se povlačila prema Popovom mostu pružajući žestoki otpor, dok smo mi onako premorenici, gotovo četvoronoške, savladivali jaku strminu Vjeternika, crpeći iz sebe poslednje atome preostale fizičke snage. Uspeli smo da izbijemo na greben Vjeternika samo koji trenutak pre Nemaca i četnika i sačekamo ih iznenadnom i sasređenom vatrom našeg oružja, ručnim bombama i kamenjem. Naša vatra ih je toliko ošamutila da su panično pobegli sve do podnožja planine i ceste prema Foči. Odande su počeli da nas zasipaju

vatom svoje artiljerije i minobacača. Za to vreme njihova avijacija tukla je kolone našeg Korpusa, koje su preko Dražaš sedla već grabile prema visoravni Vučeva. Tek kada su i poslednje naše jedinice prešle Sutjesku, dobili smo i mi naređenje da se povučemo sa Vjeternika. I ovoga puta ostali smo bez toliko želenog i očekivanog toplog obroka.

Idući stazama Zelengore, preko Sutjeske i Vučeva nailazili smo na kosture naših i neprijateljskih vojnika, na razbacanu vojničku opremu, na skelete konja, četurice, samare, šlemove, lobanje i ostale očigledne dokaze i tragove naših borbi i stradanja u toku pete neprijateljske ofanzive. Zagledan u te kosture, sa tugom u srcu i nehotice sam u njima tražio svoje druge iz Prve proleterske divizije, čije su nam kosti sada služile kao najsigurniji putokaz gde smo se uputili i da je put 12. vojvođanskog korpusa isto tako težak, a možda i teži nego onaj od pre godinu dana sa grupom divizija na čelu sa Vrhovnim štabom.

Pri prelasku Sutjeske od rafala nemačkih mitraljeza i granata njihove artiljerije poginuo nam je zamenik načelnika obaveštajnog odseka Brigade Janko Radanović i još nekoliko boraca i drugarica. Ranjen je i komesar Prvog bataljona.

Nismo dugo ostali u sastavu glavnine naše Brigade, Divizije i Korpusa. Već na Dražaš sedlu — vododelnici, na planini Vučeve, sačekali su nas komandant Brigade Ilija Bogdanović čića i komandant Korpusa Danilo Lekić. Ojačali su naš bataljon još jednom četom iz Trećeg bataljona i naredili da se u kamenjaru Dražaš sedla pripremimo za odsudnu odbranu. Zadatak nam je bio da se na uređenim položajima, u ulozi začelnog odreda, održimo po svaku cenu i ne dozvolimo prodor Nemaca i četnika ovom vododelnicom sve do zore narednog dana, kada se prepostavljalno da će i poslednje jedinice Korpusa preći Pivu i dohvati se platoa Pivske planine. Dobili smo, dakle, isti zadatak kao i borci Druge dalmatinske brigade na G. Barama za vreme pete neprijateljske ofanzive. Ja i Dura Radoš, komandant Prvog bataljona, koji smo ove terene i kanjone Pive i Sutjeske zapamtili iz tih dana, samo smo se pogledali i slegli ramenima. Znali smo dobro kakav zadatak primamo i da će to biti borba na život i smrt, borba za spas oko 700 naših ranjenika, koje iscrpljeni borci 12. korpusa neće biti u stanju da prebace na Pivsku planinu za samo jednu noć. Tako je i bilo.

Tek što su naše kolone sa ranjenicima počele da se spuštaju niz strme litice u rejon Mratinja, Nemci su nas zasuli strahovitom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. U toku noći neprijatelj je izvršio tri snažna juriša na naše položaje, ali je sva tri puta bio prinuđen da se povuče uz teške gubitke od dobro pripremljene i sasređene vatre naših boraca. Uprkos velikog zamora i gladi, kod naših boraca nije se primećivao ni jedan znak kolebanja i ustupanja pred daleko brojnijim neprijateljem i njegovim žestokim nasrtajima. Naprotiv. Osećali su se za trenutak kao preporođeni, pomireni sa žrtvovanjem za spas ranjenika i ostalih jedinica Korpusa. Nisu se osvrtali na gubitke oko sebe, kojih je bilo sve više. Te noći, iz stroja je izbačen i moj zamenik Duško Vukobradović, zatim komesar 3. čete Milutin Stanišić i zamenik komandira čete Miloš Vasić. U toku noći, između dva juriša, komandant Bataljona naredio je da se zakolje jedan konj i da se u vrtačama iza naših položaja nalože manje vatre, kako bi naši borci, smenujući se po manjim grupama sa položaja, pripremili koji zalogaj konjetine. Tom prilikom, bataljonski kurir uhvatio nam je i u porciji obario malo konjske krvi i doneo u Štab Bataljona. Učinilo mi se to, tada, kao najveća poslastica.

Kada je svanulo, srećni što smo uspešno izvršili postavljeni zadatak, jer nam je naređeno da svoje položaje održimo samo do 6 časova, podigli smo Bataljon i krenuli preko Vučeva. Nismo prešli ni 2 km kada je do nas dotrčao kurir Štaba Brigade sa novim naređenjem. Trebalо je ostati i dalje na Dragaš sedlu, jer korpusna bolnica nije uspela da savlada kanjon Pive kod Mratinja. Zastali smo kao gromom ošinuti. Izgledalo je da nam ne preostaje ništa drugo nego da se vraćamo nazad. Poznajući dobro Vučeve i njegov poširoki plato, ja i Radoš odlučili smo da se ipak ne vraćamo na stare položaje. Smatrali smo da su oni već kompromitovani i da će Nemci sigurno pokušati da ih zaobiđu posle tolikih gubitaka. Rešili smo da na ivici jedne šume postavimo nove zasedne položaje a da manjim patrolama kontrolišemo ostale prilaze platou Vučeva.

Pokazalo se da smo ispravno postupili. Poučeni gorkim iskustvom, Nemci su čim je svanulo počeli da zaobilaze naše sada već napuštene položaje na Dragaš sedlu sa severoistočne strane, pravcem čurevo—Koritnik. Jedna njihova kolona, provlačeći se uskim kanjonom, već je podilazila našim novim po-

ložajima na platou Vučeva. Predosetivši da bi se Nemci mogli uputiti ovim kanjonom, komandant bataljona sa grupom boraca i dva puškomitraljeza uputio se na taj pravac. Nismo čestito ni stigli do kanjona kad smo ugledali kako kroz njega prosto naviru Nemci i četnici. Bilo im je potrebno još malo vremena pa da nas potpuno iznenade i okruže na platou Vučeva. Na brzinu smo zaposeli položaje pri izlazu iz jaruge i otvorili ubitačnu vatru po izduženoj i zgušnutoj neprijateljskoj koloni. Nekoliko boraca je zaišlo s boka i sa ivice jaruge, bacajući ručne bombe, napravilo pravu pometnju u uspaničenoj neprijateljskoj koloni, koja se brzo izgubila u kanjonu, odakle je i došla, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene.

Otklonivši za trenutak i ovu opasnost koja je iznenada zapretila ne samo našem bataljonu nego i korpusnoj bolnici na stanovitim kozjim stazama sa obe strane Pive kod Mratinja, komandant bataljona ostavlja samo jednu četu na starom pravcu a sve ostale snage rokira udesno, na plato Vučeva. Ipak, naše snage su bile isuviše male da zatvore ceo ovaj prostor i sve izlaze koji sa severa izvode na plato, odakle su sada ponovo krenule neprijateljske kolone da preseku put Korpusu kod Mratinja. Zbog toga je Štab Bataljona poslao hitan izveštaj Štabu Brigade i zatražio da na plato Vučeva pošalje još dva bataljona i orijentise ih prema Javorju i pravcima kojima su Nemci pokušavali da se probiju do Vučeva i Mratinja. Štab Brigade je prihvatio ovu inicijativu i usmerio na ovaj sektor preostale delove Trećeg i Petog bataljona, koji su zajedno sa Prvim bataljom zadрžali nove neprijateljske nasrtaje na Vučevu i pokušaje da se onemogući prelazak Korpusa u Crnu Goru.

Bukvalno se umiralo od gladi i iscrpljenosti

Maršujući u zaštitnici Korpusa, imali smo prilike da vidi-mo naše borce kako jednostavno izostaju iz kolone rešeni da tu i ostanu, jer dalje nisu mogli od gladi i iscrpljenosti. Pokušavali smo da ih podignemo i povedemo, ali je sve više bilo onih koji su već bili u agoniji. Ukočenih pogleda zurili su ne-kud ispred sebe kao u nekom transu, ne reagujući na sve oko sebe i na naše pokušaje da ih povedemo dalje. Noge ih nisu slušale, vukle su se po zemlji kao kod paralitičara, pa smo ih već posle kraćeg vremena, nemajući snage da ih dalje nosimo,

ostavljali naslonjene na neko drvo. Nismo se usuđivali da im skratimo dalje muke. Znali smo da će to, i bez nas, učiniti Nemci ili četnici. Još teže nam je bilo kada smo kasnije na crnogorskim planinama ostali bez vode. U tim vrućim letnjim danima od teške žedi i gladi borcima se pojavila pena na ustima. Lica su nam postala izobličena, nestvarna i avetijska...

Jedna od naših patrola upućenih na planinu Maglić kao bočno obezbeđenje naišla je na kolibe sa čobanima, koji su im ponudili mleka i nešto sira. Borci su prihvatali ponudu sa zahvalnošću, ali su sir poneli da podele svojim gladnim drugovima. Pozvali su i čobane do naše kolone da potvrde našim komesarima da su to dobrovoljno dali našoj vojsci, jer bilo je zabranjeno najstrože da se bilo šta uzima od seljaka. Čobani su to rado učinili i poneli još dve kante mleka. Tako su borci našeg bataljona došli do nekoliko gutljaja te spasonosne tečnosti. Dok je kolona prolazila, jedna naša bolničarka sa lončićem u ruci zahvatala je po dva prsta mleka i delila ga borcima. To nam je bila sva hrana do prelaska na Pivsku planinu.

O prelasku preko reke Pive i usponu na plato Pivske planine bilo šta da se kaže i napiše teško da može izraziti sve ono što se doživelo na toj gotovo okomitoj kozoj stazi, sa više ranjenika i bolesnika nego onih kojih su ih nosili i štitili. Poslednju nadu da izdržimo i tu golgotu ulivalo nam je saznanje da će nas gore, na Pivskoj planini i Durmitoru, sačekati saveznički avioni sa hranom i municijom i za prihvat naših ranjenika.

Umesto toga, na platou Pivske planine sačekali su nas jača baraćna vatra nemačke artiljerije sa Vučeva i novo naređenje Štaba Brigade. Naš bataljon je dobio zadatak da se ponovo spusti u kanjon, ali ovoga puta u kanjon reke Tare i da zatvori pravac prema Šćepan polju, odakle su pokuljale nove kolone Nemaca i četnika. Sličan zadatak dobio je naš Treći bataljon, koji je takođe kao i naš bataljon bio na ivici svojih fizičkih mogućnosti, sa samo stotinak boraca sposobnih da private borbu. Da smo bar mogli malo da predahnemo i nešto pojedemo! Nismo našli čak ni vode da se osvežimo na nesnosnoj avgustovskoj vrućini, a već smo morali da pređemo usiljenim maršem novih dvadesetak i više kilometara. Pošli smo, kao i uvek, bez pogovora, ispraćeni upozorenjem na strogu naredbu komesara Korpusa Stefana Mitrovića da se od seljaka ne sme uzeti ni jedna šljiva bez odobrenja i organizovane

akcije mesnih organa vlasti. Ta naredba nam je i najteže padala, jer smo upravo ovde, u dolini Tare, nailazili na šljivike pod teretom već skoro sazrelih plodova. Imali smo još toliko snage da se spustimo u kanjon Tare, na oko 1.000 metara nižu nadmorsku visinu i tu zauzmemu naređene položaje. Ti položaji su bili veoma povoljni za odbranu i pri naletu jačih neprijateljskih snaga.

Medutim, glavni neprijatelj nam je i dalje bila glad, koja je već poprimila kritične razmere. Borci su postajali ravnodušni i apatični na sve što se oko njih događa. Bilo je i halucinacija. Tu se dogodilo nešto što nisam sreo u toku celog NOR-a. Od gladi i iscrpljenosti otkazali su i članovi Partije. I to kolektivno, cela partijska organizacija Prvog bataljona.

Desilo se to sutradan nakon našeg spuštanja u dolinu Tare. Komesaru i drugovima iz Politodela Divizije palo je na pamet da baš tada organizuju vanrednu partijsku konferenciju Prve vojvođanske brigade. Trebalo je kritikovati neke pojave malodušnosti i samovoljnog udaljavanja iz jedinica u potrazi za hranom. Saznavši da samo radi partijske konferencije treba ponovo popeti se na plato Pivske planine i odmah zatim vratiti se još jednom istim putem u dolinu Tare, komunisti su odbili da to učine. Ovlastili su komandanta i komesara Bataljona, koji su jedini imali jahaće konje, da prenesu partijskoj konferenciji da zbog gladi i iznemoglosti nisu u stanju da im se pridruže, ali da će izvršiti postavljeni zadatak i ostati na* položajima do poslednjeg borca.

Dok smo prolazili pored položaja Trećeg bataljona, i njihovi komunisti su isto tako postupili. Poslali su sa nama samo svoga komandanta i komesara Bataljona sa molbom i zahtevom da nam se obezbedi bar minimum nekih prehrambenih artikala, ili da se dozvoli najnužnija rekvezicija, bar po ovca—dve na bataljon od seljaka koji nam to nisu hteli dati dobrovoljno, a članove mesnih organa vlasti nismo mogli nigde da pronađemo. Čim bi ugledali našu vojsku, jednostavno su nekud nestajali ili kukali kako je stanovništvo teško opljačkano i da jedva preživljava...

Tako smo u štab Brigade, posle dosta napora, u prvi sumrak stigli samo nas dva komesara i komandanta bataljona. Znajući i sam u kakvoj se situaciji nalazi Brigada i da su to posledice njenog relativno najvećeg angažovanja na najtežim zadacima Korpusa i u neprekidnim borbama bilo je u pret-

hodnici ili u zaštitnici, Štab Brigade nije nas čak ni ukorio što su nam komunisti tako postupili. Podelio je sa nama svoju večeru i složio se sa našim predlogom da ujutru pregovaramo sa seljacima i da uz propisne priznance izmolimo od njih bar po jednu ovcu na bataljon i pripremimo borcima jedan topli obrok. Tako smo i postupili. Posle dosta ubedivanja, uspeli smo da dobijemo dve ovce, po jednu za svaki bataljon, i naredili kuvarima da hitno spreme neku čorbicu.

Nismo imali sreće ni ovoga puta. Tek što su kuvari pristavili kazane, stigao je kurir Štaba Brigade. Naređeno je da se hitno povučemo iz doline Tare. Navodno, iz Grčke je pristiglo šest nemačkih divizija i moramo se što pre izvući iz njihovog okruženja. Kuvari su ponovo prevrnuli kazane a borci još gladniji nego ikad opet krenuli strmim stazama Pivske planine. Na prvom sastanku saznali smo da su nam u dolini Tare ostali neki borci zbog gladi i iscrpljenosti. Među njima je bio i komesar čete Živko Nedić iz Jaska, njegov vodnik, pa bolničarke Ljubica Domazić iz Jarka i Angelina Davidović iz Indije. Na sledećem sastanku saznali smo da su nam izostali i vodnik pratećeg voda Ratko Latinović i njegov politički delegat Momir Mamuša i još neki borci. Ne mogavši više da izdrže fizičko naprezanje, borci su se jednostavno izdvajali ustranu, odbirali neko skrovito mesto u kamenjaru i tu ostajali. Tako smo naišli i na poznatog junaka sa Zajednica i Renovice, Sava Ignjatovića Martina, komandira 3. čete, i njegovog vodnika Slobodana Jovanovića Mrkog. Pali su na zemlju, ispustili oružje i tako ostali. »Ubi me, druže komesare, ja dalje ne mogu!« — veli mi Sava kad sam mu prišao i pozvao ga da krene dalje. »Ja isto tako« — kaže i Mrki, koji je uz to bio i lakše ranjen. Ja i komandant Bataljona samo smo se pogledali, sišli smo sa konja, popeli ih na njih i uzeli njihovo oružje. ..

U međuvremenu, iz pravca sela Nedajno vratio se naš kurir koga smo poslali u Štab Brigade moleći za malo hrane, ba dismo izvukli iznemogle i preostale borce. Sa još nekoliko boraca doneli su nam nešto tople i retke kaše. Bilo nam je i to dovoljno da se malo okrepimo i krenemo dalje. U selu Nedajno sačekao nas je Štab Brigade. Mene i još 12 boraca sa konjima vratili su nazad da izvučemo zaostale borce iz doline Tare. Sa nama je krenuo i obaveštajac Brigade Vujadin Nećak. Uspeli smo delimično. Našli smo samo nekoliko boraca

i dve drugarice. Ostali su bili sakriveni po kamenjaru. Tada su zapucali i Nemci i četnici koji su već krenuli iz doline Tare. Požurili smo nazad, da bismo pre mraka izašli iz kanjona. Na platou Pivske planine položaje naših jedinica preuzimali su borci 6. ličke divizije.

U selu Nedajno održan je sastanak Brigadnog komiteta Partije i divizijskog Politbiroa. Tu je kritikovana partijska organizacija Prvog i posebno Trećeg bataljona zbog »malodušnosti« i nekih pojava koje »narušavaju lik i ugled komuniste...« Sa dužnosti je smenjen zamenik komesara Brigade i sekretar Brigadnog komiteta Partije Jože Štemberger, kao i komesar Trećeg bataljona Bora Nikolić. Takav epilog, u kojem smo umesto priznanja i pohvala za sva ona natčovečanska žrtvovanja i neviđene napore dobili ukor i kritiku, niko od nas nije očekivao. Jer, ako je neko i zasluzio bilo kakav prekor što smo dovedeni u takvu situaciju, onda su to najmanje bili komunisti koji su na tom maršu prevazišli sami sebe...

Ante Bralić

HALUCINACIJE NA PUTU ZA CRNU GORU

Posle prelaska pruge Sarajevo—Višegrad i borbe kod Renovice, produžili smo marš preko visoke i skoro besputne Jahorine. Mislili smo da će nam ove visoke planine omogućiti da se konačno oslobođimo stalne pratnje 7. SS divizije, koja nam se okačila na vrat još od Zvijezde i Konjuha. Prevazili smo se i ovoga puta. Nemci kao da su nas »držali na dlani« i nisu nas ostavljali na miru ni danju ni noću. Njihova artiljerija pratila nas je u stopu i obasipala vatrom sa svih strana — sa začelja, sa čela i naročito sa bokova. Neprekidni gubici i precizna i nesnosna artiljerijska vatra raspaljivali su u nama gnev i počeli da izazivaju sumnju da nas naši rukovodiovi pogrešno vode pored dobro posednutih neprijateljskih puteva i garnizona. Dobijao se utisak kao da smo izgubili orijentaciju i da lutamo kao »guske kroz maglu«. Nismo tada znali da je naprijatelj otkrio našu šifru i da je iz naših depeša otkrivaо pravce naših kretanja i namere naših rukovodilaca i štabova...

Još više od Nemaca nervirali su nas četnici. Oni su išli za nama kao lešinari, sačekivali nas sa bočnih kosa i uzvišenja,

otvarali iznenadnu vatru i onda bežali, a potom se ponovo prikradali za nama da bi pokupili i poubijali naše iznemogle i zaostale drugove. Naporni marševi su nas toliko iscrpljivali da nismo imali snage i volje da se jurcamo sa ovim izrodima naših naroda i slugama okupatora. Ponekad smo i to morali da učinimo. Sećam se jednog takvog slučaja.

Na južnim obroncima Jahorine, u jednom zaseoku jedna naša kolona bliskom i iznenadnom vatrom razbila je grupu četnika koji su ometali naše kretanje. Upravo u trenutku ove kratkotrajne pucnjave, naš Treći bataljon kao desna pobočnica kretao se zapadnom ivicom tog zaseoka. Zastali smo zainteresovani ovom pucnjavom. Tek što smo se spustili na stazu, ugledali smo jednog četnika sa puškom kako trči pravo na našu četu. Za njim je trčao dečak od desetak godina. Pustili smo ga da nam pride sasvim blizu i onda poustajali sa svojih mesta. Ugledavši nas, bacio je pušku i od straha pao na zemlju. Dečak je zaplakao i stao kao ukupan.

Da bi smirila dečaka, prišla mu je Nada Jovanović, pomoćnik komesara bataljona, i pomilovala ga po glavi. Ohraben njenim postupkom, ustao je i njegov otac četnik. Tresao se kao u groznici. Na pitanje drugarice Nade zašto beži i čega se toliko plaši, on je odgovorio zamuckujući:

— Bogami bežim, gospoja partizanka!... Bežim da spasem sina. On mi je sve što imam. Ne dam da mi pogine u ovoj muci što nas snađe... Morao sam se upisati u četnike, ali veruj mi, kunem ti se bogom i ovim detetom, nikad nisam ni metka opalio na vas partizane!...

— Nisi zaista, bar u ovoj borbi — reče Živko Jović Beli, komesar naše čete, koji mu je u međuvremenu podigao i pregledao pušku. — A na kapi nemaš ni kokardu!... Nisi ni bradu pustio? Ili ste je u međuvremeno obrijali, čim ste saznali da su ovamo krenuli partizani...

— Nisam ih nikad imao, gospodine komesare! — (Odakle je samo znao da je Živko komesar?) — Ni bradu, ni kokardu. Nas su četovođe same popisale i silom nas naterale da uzmemmo puške. Da branimo svoja sela od partizana i ustaša!...

— A ko vam je dao oružje nego Nemci i ustaše, vaši saveznici? Nisu vas naoružali da bi ste pucali na njih!? počeo je Živko da ubeduje ovog »zavedenog« četnika. (Nije, verovatno, u tom trenutku ni prepostavljaо da će ga koji dan

kasnije kod Božurovog Sela pripadnici tih istih »zavedenih četnika«, sa još nekoliko krajnje iznemoglih drugova iz naše čete, zarobiti i posle teškog mučanja ubiti).

— Hvala, hvala vam, drugovi i braćo partizani. Ovo vam nikad neću zaboraviti! — govorio je četnik dok je žurio i uplašeno odmicao prema svom zaseoku.

— Ti ćeš to brzo zaboraviti, ali tvoj sin sigurno neće! — prošaputa skoro za sebe Nada Jovanović, naš partijski rukovodilac bataljona, i naredi Živku i komandiru Urošu Šuljmancu Slavi da nastave pokret.

Proboj preko druma Kalinovik—Foča

Da je neprijatelj tačno znao pravac našeg kretanja i uporno nas pratio na tom krvavom maršu za Crnu Goru, uverili smo se i po izbijanju na put Kalinovik—Foča. Po lecima izbačenim iz njihovih aviona u kojima su nas pozivali na predaju i obraćali se »Vojvodanima«, videlo se da su znali i kojim jedinicama pripadamo. Po izbijanju na drum, naše pretchodnice su ustavile da je neprijatelj dobro utvrđio i poseo ovu komunikaciju. Po njoj su se kretali njihova motorizacija d kamioni puni pripadnika 7. SS divizije. Bili su to, kako sam kasnije saznao, delovi njihove 13. SS regemente. Sa pravca Kalinovika i Ocrkavlja našu kolonu je zasipala vatrica njihove artiljerije, dok su nas na severnim padinama Lelije spremno očekivali kalinovački četnici.

Zadatak da probije neprijateljsku odbranu na putu i obezbedi prolaz ostalim jedinicama 12. korpusa, dobila je Prva vojvođanska brigada. U tu svrhu formirano je pet udarnih u stvari, bataljonskih grupa. Naš Treći bataljon je dobio zadatku da obezbedi prelazak preko druma sa zapadne strane, od pravca Kalinovika, s tim što je moja 2. četa dobila zadatku da se posle proboga usmeri na severoistočne podine planine Lelije, gde su se nalazili kalinovački četnici. Juriš je trebalo izvršiti u najvećoj tišini, bez borbenog poklika i borbom prsa u prsa. Neposredno uoči juriša podeljeno nam je po 15 metaka, ali je rečeno da pucamo samo u sigurnu metu i da radije koristimo kundak i nož u proboru zbog štednje municije i mogućnosti međusobnog ubijanja. Sakupivši nas u jed-

noj vrtači, komesar naše čete Živko tihim ali odlučnim glasom podsetio nas je na herojsku smrt našeg komesara Bataljona Perice Milovanovića Buđonija, koji je poginuo u borbi na Zajednicama. Svima nam je ostao u sećanju po svojoj hrabrosti i preziranju smrti. Često nam je govorio: »Drugovi, ako treba da se gine, onda treba ginuti muški i junački. Za svoj narod i slobodu nije važno gde i kako ćeš poginuti!« Te reči su nas trgle iz one otupelosti u koju smo zapali zbog velike iscrpljenosti, gladi, neprekidnih borbi i nesnosnog dejstva nemачke artiljerije.

I zaista, kada smo krenuli na juriš, čini imi se da nam je bilo sve jedno da li ćemo iz njega izaći živi ili poginuti. Shvatili smo da je to onaj trenutak u kojem se više ne razmišlja o životu i smrti, već samo o izvršenju postavljenog zadatka. Silazili smo na drum bez glasa, stisnutih usana, rešeni da razbijemo neprijatelja po svaku cenu. Spotičući se o kamenje i upadajući u vrtače, tako smo stigli i do puta. Tu smo zastali iznenadeni. Neprijatelju nije bilo ni traga...

Za razliku od naše čete, koja je bez otpora i zadržavanja produžila na severoistočne padine Lelije, ostale čete našeg bataljona sudarile su se sa jednom nemackom pešadijskom kolonom. Došlo je do oštре susretne borbe prsa u prsa, u kojoj je neprijatelj razbijen i nateran u panično povlačenje prema Kalinoviku. Dok smo se mi razmišljali da podemo u pomoć našim drugovima na drumu jedna rulja četnika odozgo sa ogranka Lelije jurnula je prema nama sa očiglednom namerom da pomogne svojim saveznicima Nemcima.

— Sačekaj ih na cev! Ne pucaj bez moje komande! — čuli smo naređenje našeg komandira Slave i požurili da zauzmemos što bolje zaklone.

Zasopljeni od trčanja i u želji da što pre udare u bok naših jedinica, kalinovički četnici su nešto prigušeno dovikivali i prenosili naredbe svojih pretpostavljenih iz pozadine. Njihove siluete sve jasnije su se očrtavale iznad nas na krajičku tmurnog neba i ivicama kamenih vrtača. Kamenje ispod njihovih nogu kotraljalo se niz padinu i sve više zasipalo naše položaje. Galama je postajala sve jača. Sačekali smo ih na desetak metara iznenadnom i paklenom vatrom i prosto sa sekli njihov juriš. Pobegli su u panici ispraćeni jaucima svojih ranjenika i dozivima za pomoć. U očekivanju njihovog

novog napada ostali smo sve do zore. Za to vreme naše jedinice prešle su drum i uputile se dalje na jug. Od ranjenih četnika saznali smo da su pripadali Kalinovičkoj četničkoj brigadi. Sa pravca Foče, gde su se nalazili ostali bataljoni naše Brigade, u toku cele noći dopirala je žestoka mitraljeska i minobacačka vatra. Odatle su se čuli krici naših ranjenika i odjeci dramatične borbe sa nemačkim motorizovanim jedinicama koje su uzaludno pokušavale da ponovo zatvore obruč i zaustave naš prelazak. Kasnije smo saznali da se na tom pravcu dobro pokazao naš Peti bataljon i da je te noći on najviše i nastradao. Na našem pravcu, posle razbijanja nemačke pešadijske kolone i Kalinovičke četničke brigade, neprijatelj se nije više usuđivao da ponovi napad.

U korpusnoj zaštitnici

Pred zorū smo dobili naređenje da krenemo za Korpušom, ali sada u njegovoj zaštitnici. Drugim rečima, to je značilo ne samo borbu sa nemačkim i četničkim kolonama koje su krenule za nama, nego i prikupljanje svih zaostalih, iscrpljenih i ranjenih boraca Korpusa. A njih je ovde na obroncima Lelije i Zelengore bilo najviše. Najteže je bilo sa korpusnom bolnicom, koja je naišla poslednja. Iscrpljeni od napornog marša po besputnim i bezvodnim terenima, ranjenici su tu na drumu i po vrtačama oko nje potražili zaklone od vatre i toliko željenu vodu, koje je ovde bilo podosta u vrelima i izvorima. Došavši iznenada do vode i otpupeli od rana i naprezanja, razmireli su se po vrtačama i uisećima rešeni da tu i ostanu i ne razmišljajući o svojoj daljoj i zlehudoj sudbini. Mnogi od njih su, kao što će se to, uostalom, i sa mnom dogoditi, postali laki plen četničkih lešinara i nemačkih gonećih kolona. Neki su jednostavno »prekinuli kontakt sa spoljnim svetom«. Sećam se jednog takvog slučaja. U toku marša prema Leliji, dok nas je nemačka artiljerija zasipala granatama, iz kolone pokretnih ranjenika iskočio je jedan sa zavojima preko grudi. Kidajući zavoje sa sebe, uz povike »ura« i gestikuliranje kao da puca iz mitraljeza, potrčao je prema jednoj kosi na kojoj nas je čekala četnička zaseda. Niko nije uspeo da ga zadrži, a nije ni pokušavao, jer nam je postalo jasno

da je poludeo. Urezala mi se u sećanje ona njegova skoro nestvarna figura, gola do pojasa, sa iskidanim zavojima na grudima i rafal četničkog mitraljeza koji je neočekivano skratio muke ovog nesrećnika...

Sedam se i jednog svog druga, Banačanina, čije sam ime zaboravio kojeg su ispod ruku pridržavala dva naša borca. Tupo i beživotno je koračao između njih. Njegov pogled izgubljeno je bludio po našoj koloni. Nikog nije prepoznavao, čak ni svog komandira voda koji mu je prišao da ga ponudi čuturicom vode. Tražio je samo trenutak i mesto da sklizne sa ruku svojih drugova i tako ostane pokraj ove staze smrti i neviđenih ljudskih naprezaњa...

U jednoj grupi od pet zaostalih ranjenika iz pokretne korpusne bolnice našao sam i jednog svog Belegišanina. Trojica su bila sa uvezanim glavama, a dvojica sa zavojima na rukama. Ugledali smo ih sa nekog brežuljka kako bezvoljno i sa naporom koračaju po utrvenoj stazi naših kolona. Prošlo je podosta vremena dok nas nisu pristigli, jer ni mi nismo imali snage da im podemo u susret. Nisu se osvrtali na naše povike i požurivanja. Prolazeći pored naše čete, koja je činila zaštitnicu Korpusa, jedva su nas i okrnuli pogledom. Išli su tako svojim tempom, bez veze sa svojom okolinom i nade da će ikad stići tamo kuda su se uputili. Jedan je ipak zaustao pored mene:

- To si ti, Bato... Grbiću!?
- Da, ja sam!... A ko si ti, druže?
- Pa zar me na poznaješ! Ja sam Bora Vučetić, tvoj zemljak iz Belegiša!

— Auh, Boro, brate. Nisam te prepoznao od te »čalme« na glavi! — rekoh mu ja i pritisnuh ga na grudi, radostan do suza što sam našao svog zemljaka Boru Vučetića, komandira voda Pete vojvodanske brigade. Bio je stariji od mene sedam godina, nekad prava ljudina, a sada živi kostur od čoveka. Bora je bio ranjen na Miljevini. On mi je ispričao da je na putu Kalinovik—Foča ostalo još naših ranjenika i da se jedan iz njihove grupe bacio sa ivice neke provalije i tako prekratio svoje muke i nesnosne bolove od ucrvljale i zagađene rane...

*Mnome je ovladala neka apatija... Nije me više
ništa interesovalo*

Nastavili smo pokret prema Leliji, a zatim preko Zelen-gore uz neprekidnu i sve nesnosniju pratnju nemačke artiljerije i stalne borbe sa Nemcima i četnicima koji su sačekivali ili sustizali naše kolone. Naročito su nam nanosili teške gubitke na nekim proplancima i brisanim prostorima gde smo upadali u iznenadnu i brzu zaprečnu vatru artiljerije. Na jednom takvom mestu ostao je veći broj naših poginulih boraca koje više nismo imali snage ni da izvučemo i sahranimo. Žurili smo da što pre pređemo te opasne deonice našeg puta urakljenog preciznom vatrom nemačke artiljerije. Moja četa koja je u susret Ličanima krenula sa oko 70 boraca, sada se svela na manje od polovine.

Ali nisu toliko borbe proredivale naše jedinice koliko glad i krajnja fizička iscrpljenost. Ljudi su jednostavno padali usred marša od umora i nespavanja i ostajali tu pored nas, na stazi ili koji metar dalje od nje. Sećam se Juse Bosanca iz moje desetine. Koračao je danima ispred; ili iza mene u koloni. Nikad mi se ništa nije požalio, a ni ja njemu. Ponekad bi samo izmenjali čuturicu vode i pogledom se zahvalili jedan drugome. Odjednom, tu na Zelengori, zastao je ispred mene, okrenuo se nesigurno, razmahnuo nemoćno rukama i pao nauznak kao pokošen. Na usta mu je udarila pena dok je glavom udarao o oštro kamenito tie. Iz potiljka mu je potekla krv i posle još nekoliko trzaja celim telom (potpuno se umirio. Umro je tu pred našim očima. Ni danas mi još nije jasno da li je to učinio i namerno da (prekrati 'sebi muke. Ju-sina smrt me je posebno potresla. Posle toga me više ništa nije interesovalo. Zapao sam u neku apatiju i duševnu depresiju. Kretao sam se onako odsutno i mahinalno u koloni. Bilo mi je dalje svejedno kako će se i da li će se ikad završiti ova naša golgota. Bilo mi je »ravno isve do Kosova!«

U mojoj svesti, kao insert iz davno gledanog filma, urezao se i jedan detalj sa neke skoro pokošene livade. Na još nedosušenim gomilicama mirišijavog sena zatekli smo borce ostalih četa našeg bataljona. Spavali su na tim otkosima »mrtvim snom«, baš kao i ti otkosi. Jedva sam sačekao da se i ja spustim uz prvi plastič na koji sam naišao. I cela naša četa,

ili bolje reći njen ostatak koji se već danima nalazio u zaštitniči Korpusa. Mnogo kasnije, posle rata, saznao sam da su se te livade nalazile na savernim obroncima Zelengore na tzv. Konjskim vodama i da su tu na »spavanju« zatečene cela naša Prva pa i Druga brigada. Došlo je dol teške višečasovne borbe sa 7. SS divizijom, koja je pokušala da iznenadnim i dobro pripremljenim napadom razbije iscrpljene jedinice našeg korpusa. To joj nije pošlo za rukom jer su naše brigade brzo sredile svoje redove i naterale neprijatelja da se uz osetne gubitke povuče na svoje polazne položaje.

Ja sam, međutim, u toj borbi samo fizički prisustvovao. U mom sećanju ostao je samo opojni miris onog livadskog sena i dugo željeni, omamljujući san koji me zahvatio baš kao onog dana na Ozrenu. Praskanje čeličnih kuglica oko moje glave zabijene u otkos zelengorskog sena doživeo sam kao neko prijatno snoviđenje i halucinaciju. Činilo mi se da oko mene, baš kao o uskršnjim pokladama, na šorovima Belegiša zvrcaju bele, još vruće i mirišljave kokice od kojih baš ni jedna nije htela da uleti u moja gladna i širom otvorena usta... Na mome taj moj blaženi san usred belog dana prekidale su eksplozije ručnih bombi esesovaca koji su nam već prilazili na jurišno odstojanje...

U jednom trenutku neko me je snažno prodrmao za ramena i povukao ispod omamljujućeg plastiča sena i nastavio da vuče preko livade koju su i dalje preoravale eksplozije artiljerijskih granata. Sa viših položaja, iznad naših glava, povlačenje naše brigade podržavala je Četvrta vojvođanska a delimično i Druga vojvodanska brigada. Naš bataljon imao je u toj borbi, kako su mi kasnije ispričali, petoricu poginulih boraca.

Iz daljeg marša prema Sutjesci i Tjentištu, kao kroz maglu sećam se konjskih i ljudskih kostura. Na njima stoje još konjski isamari, delovi tekstila, šatorska krila, šlemovi i razni drugi već natruli vojnički predmeti. »To je iz pete ofanzive« — priča mi usput moj komesar čete Živko Jović Beli. On je posle povlačenja sa Konjskih voda stalno pored mene, pomaze mi i pridržava ispod ruke. Meni je sve teže. Noge me jedva drže. Sve češće se povodim od iscrpljenosti i neke pritajene jeze i groznice koja zahvata ceo organizam i tada gubim vezu sa svim onim što se događa oko mene.

Dalji pokret stazama proletera i pete neprijateljske ofanzive predstavljao je za mene i drugove koji su mi pomogali pravo mučenje. U grudima sam osećao neke razdiruće bolove, u ušima mi je bruhalo, u glavi neka zbrčkanost i praznina, u stomaku sve jači grčevi, dok su mi se noge nemoćno klatarale i klecale pri svakoj neravnini i kamenitoj izbočini puta. U sve redim intervalima svesti molio sam svoje drugove i komesara Živka da me ostave i produže dalje. Oni su ostajali ravnodušni na moja preklinjanja i uporno nastojali da me vuku. Kao kroz maglu sećam se izbijanja na Tjentište o kojem su nam toliko govorili proleteri i naši komesari posle proboga na Sutješci. Prelazak preko Sutješke doživeo sam kao jedno kraće osveženje mojeg iscrpljenog organizma, zahvaćenog groznicom. Uspona na Vučevu se uopšte ne sećam. Kasnije sam saznao ^da sam posle prelaska Sutjeske zapao u komu, da mi je udarila pena na usta i da su me drugovi na Vučevu izneli na rukama. Pošto nisam dolazio »sеби у току сеље ноћи, ту су ме и оставили, misleći da neću dočekati zoru...

Probudio sam se tek sutradan kad me je sunce već dobro zagrejalo i osušilo od jutarnje rose. Dugo sam trljao oči, ukočene vratne žile i mišiće i pokušavao da se setim gde se to nalazim i kako sam tu dospeo. Mahinalno sam oko sebe potražio svoju pušku, opasač sa bombama i svoje drugove. Nigde ih nije bilo... Od sve vojničke opreme pod glavom mi je jedino ostala mala engleska torbica sa čuturicom vode i jednim parom prljavog veša. »Pa oni su mene ostavili misleći da sam mrtav!?« — sevnu mi panična misao i odagna i poslednji trag moje dотле zbrkane halucinacije. Tek tada sam primetio i parče hartije koje je virilo iz džepića moje kratke engleske bluze. Prepoznao sam odmah rukopis svoga najboljeg druga i komesara Živka Jovića:

»Ko pronađe ovog čoveka, neka ga sahrani i neka zapamtiti da se radi o Bogomiru Girbicu Ba-ti, rođenom 1927. godine u jednom sremskom podunavskom selu, borcu Prve vojvođanske udarne brigade.«

Gledao sam u ovaj komad hartije i nisam verovao svojim očima.

Kroz moju tek probuđenu savest teško se probijala njezina poruka. Tek kada sam je potpuno shvatio, suze su mi

udarile na oči. Osećao sam se kao čovek koji se iznenada probudio iz mrtvih i našao pred krstačom sa svojim imenom ili sa svojom vlastitom smrtovnicom u rukama. Brišući suze i pipajući se rukama po licu i čelom telu utvrdio sam da sam potpuno čitav i da ne osećam više skoro nikakve bolove u glavi, želucu, nogama i grudima. Bila mi je, izgleda, potrebna samo jedna noć okrepljujućeg sna i odmora da se povratim od teške fizičke iscrpljenosti i apatije u koju sam zapao. Kratkotrajnu radost od saznanja da sam još »živ i čitav« pomutila je svest da sam ostao sam, u potpuno nepoznatom kraju, bez veze sa svojom jedinicom i, što je najgore, bez oružja, bez hrane i sredstava da preživim u ovoj divljini i planinčugama. Koliko god da mi je bilo žao svojih drugova i koliko god sam im bio zahvalan što su me vukli preko Zelengore sve do Vučeva, bio sam zadovoljan što su tako postupili i što sam ih oslobođio daljih muka i obaveza da brinu o meni i troše na mene poslednje atome svoje snage.

Najviše mi je bilo žao komesara naše čete Živka Jovića Belog. Žalio sam za njim ne samo zbog toga što sam u njemu imao najboljeg prijatelja i što mi je on najviše pomogao i trudio se oko mene kad mi je bilo najteže, nego što je to bio jedan zaista divan čovek i dobar drug, ljubimac cele čete, pa i bataljona. Svima je služio za primer. U borbi je bio neutrašiv i oštar, a čim borba prestane, zapovedao je šalu i pesmu, brinuo o ranjenicima, o smeštaju i ishrani boraca i pokazivao razumevanje za probleme svojih drugova i posebno za život i rad naših ratnih drugarica bolničarki. Bio je to lepo razvijen, temeljan i čvrst mladić sa veoma razvijenim osećanjem za pravdoljubivost i patriotizam. Sećam se naših dužih razgovora na Birču i Majevici. Sa koliko je žara pričao o svojim Grabovcima, o svom momkovlju, »durđevdanskim urancima« i poselima i sa kakvom gorčinom je osuđivao svoje komšije, domaće Švabe, sa kojima je zajedno odrastao i drugovao i koji su se tako reći preko noći pretvorili u podivljale zveri vršeći teška nasilja i zločine nad Srbima u njegovom selu. Koliko se samo radovao kada je saznao da su Švabe iz njegovog sela pod pritiskom sremskih partizana bile prinuđene da napuste »selo i presele se u Voganj, bliže Rumi i velikom nemačkom garnizonu! Bio je ozlojeden na neke svoje drugove iz sela koji su, za razliku od njega, koji je bio

sin jednog od najbogatijih gazda u selu, umesto u Bosnu, otišli »na doborovoljni rad« u Nemačku.

Kao i većina nas Sremaca koji smo već nekoliko godina ratovali protiv Hitlera, Živko je najviše osuđivao izdajnike srpskog naroda, četnike i nediećevske jajare koji su otvoreno služili okupatoru i ratovali protiv nas i svog sopstvenog naroda. Nije verovatno ni prepostavlja da će samo nekoliko dana posle mene doživeti groznu sudbinu baš od ovih izroda. Tek posle rata sam saznao da je Živko ostao sa još dvadesetak premorenih i iznemoglih boraca pretežno iz našeg bataljona u nekom selu pod Durmitorom. Tu su se navodno nalazili i neki delovi Durmitorskog partizanskog odreda koji su im trebali omogućiti da se oporave i zatim produže za svojom jedinicom. Međutim, tek što su naše jedinice napustile ovo selo, naišli su jaki četnički delovi. Pohvatali su ih gotovo na spavanju. Živko i još jedan delegat, rodom iz šašinaca, uspeli su nekako da im pobegnu, ali su brzo ponovo uhvaćeni i streljani...¹⁰

U zarobljeništvu 7. SS nemačke divizije

Kada sam došao malo sebi od saznanja da sam ostao sam na potpuno nepoznatom terenu, kao izgubljeno dete u prasumi punoj raznih opasnosti, u meni kao da se probudio neki dotle nepoznati instikt samoodržavanja i volje za životom. Ustao sam i utvrdio da me noge dobro služe, da više ne klecaju i da nemam više ni groznicu i grčeve u stomaku. Pokusao sam da se orientišem, ali od visoke šume nisam video ništa dalje. Pošao sam u jednom pravcu, ali sam se brzo vratio jer sam ugledao tragove naših jedinica koji su vodili nekud na jugoistok. Uputio sam se za njima i uskoro sa tog

¹⁰ Zadržao sam se malo duže kod sudsbine komesara moje čete Živka Jovića jer se u monografiji 1. vojvodanske brigade na str. 287 govori o 16 »namerno odbeglih« »boraca 3. Ibataljona, među ikojima je i jedan politkomesar čete dok se oi Spisku boraca naše brigade na str. 486 navodi da je Zdka Jović »nestao« 17. Vlifl 1944. kod Božurovog sela. Poznajući dobro Živka Jovića i verujući onome što sam čuo od nekih drugova koji »su preživeli ovo zarobljavanje i Živkovu pogibiju, mislim da o njegovoj smrti ne bi trebalo da bude više nikakve dileme i nagadaњa.

pravca (verovatno je to mogao biti Maglić ili Durmitor) začuo sam jaku artiljerijsku i minobacačku vatru. Sada sam bio siguran da sam na pravom tragu, ali i oprezan da ne nagazim na neprijateljske jedinice koje su i dотле stalno išle za našim kolonama. Nisam dugo išao kad sam, šećurenog pod jednim grmom, nekoliko metara od staze, ugledao još jednog našeg borca. Do njega sunce još nije doprlo pa je verovatno tako ostao iscrpljen i ophrvan glađu i umorom. Jedva sam uspeo da ga probudim. Bio je to Radovan Stojanovic, borac Četvrtog bataljona iz Krnješevaca. Sada mi je već bilo lakše jer, Radovan je bio naoružan samo sa jednom ručnom bombom. I njemu su drugovi uzeli pušku i municiju...

Posle kraćeg objašnjenja i dogovaranja, pošli smo dalje zajedno. Na ivici jedne šume, u popodnevним časovima toga dana, 16. avgusta, sustigli smo Boška Stankova, Belegišanina; kuvara iz mog Trećeg bataljona. Jedva je išao. Poštapao se batinom, dok su mu tabani bili svi krvavi i u živim ranama. Jaukao je na sav glas pri svakom daljem koraku. Ispričao nam je šta mu se desilo. On je kod Konjskih voda obesio pušku o samar konja sa kazanima i sišao u potok da opere noge i šuferice pune znoja i krvi od provaljenih žuljeva. Taman je izuo cipele kada su iza njegovih leđ iz šume ispala tri esesovca i pozvali ga na predaju. Ne dvoumeći se ni trenutak, skočio je preko potočića i izgubio se u šumi. Zaobilazeći nemačku zaštitnicu, on se puna tri dana, onako bos, lomatao po besputnim kamenjarima i konačno izašao na stazu kojom su se uputile naše jedinice. Nama se obradovao kao malo dete i zaplakao se od radosti i bola nad iskravljениm nogama. Iscepali smo moju košulju i uvili mu noge a zatim ih stavili u moju i Radovanovu torbicu i dobro ih utegli Radovanovim uvijaćima. Njegovoj sreći nije bilo kraja kad je ustao i utvrdio da može ponovo da korača...

Smrkavalо se dok smo utabanom stazom zašli u jedan kanjon. Nismo mnogo odmakli kad smo ispred sebe začuli neke glasove. Radovan, koji je bio naoružan, pošao je oprezno napred i ugledao grupu Nemaca kako petljaju nešto oko jednog belog konja i njegovog samara. Ne razmišljajući mnogo, zavitlao je na Nemce svoju poslednju bombu. Kanjon se prołomio od snažne eksplozije koja je izbunila nemačku zaštitnicu i krenula je prema nama. Ne sačekavši njihov juriš,

potrčali smo nazad prema izlazu iz kanjona. Boško, koji nije mogao da trči kao mi, nešto je zaostao. Rafal iz automata koji se ubrzo oglasio uverio nas je da su ga stigli i iskalili sav svoj bez na našem nedužnom i nemoćnom saputniku. Po izlasku iz kanjona, prikrili smo se u nekoj kamenitoj raspuklini. Tu smo i prenoćili.

Ujutru, oprezni na svaki šum, krenuli smo ponovo kroz kanjon. Ubijenog Bošku našli smo na stazi u sedećem položaju. Esesovci su ga podbočili kamanjem i ostavili tako, verovatno kao opomenu svakom ko se usudi da ih ponovo napadne... Na mestu gde je Radovan bacio bombu našli smo tri krvave mrlje od poginulih Nemaca i ubijenog belog konja. Malom britivicom »kežarom« Radovan je sa belčevog buta odsekao parče mesa. Dao je i meni... Bilo je bljutavo i nakiselo, ali stomaci su nam bili prazni i prilepljeni za kičmu. Našoj sreći nije bilo kraja kada smo stotinak metara dalje naišli na ostatke nemačke kuhinje. Posebno smo se obradovali nagoreлом kačamaku sa istruganih kazana. Sada smo sa mesom imali i hleba, odnosno »pure«. Pošto smo se dobro najeli i napunili džepove, krenuli smo dalje...

Idući tako za nemačkim i našim jedinicama, 17. avgusta oko podne naišli smo na tri naša poginula borca a ubrzo i na jednog teško ranjenog Mandelosanina, borca Pete vojvođanske brigade, koji je već bio u komi. Kraj njega je iscrpljen i nemoćan sedeо i jedan Surdučanin, brat Milana i Dragutina Jančića, koje sam ja poznavao. Mandelosanin je ubrzo izdahnuo pa smo pomažući Jančiću krenuli dalje. Ujutro 18. avgusta na nekoj uzvišici ispred nas ugledali smo dva partizana. Držali su »puške knozik«. Obradovali smo se, misleći da je to neka naša predstaža.

— Koja je to brigada, drugovi? — upitali smo ih prilazeći im.

— Kakva crna brigada, kukavci sinji — odgovorili jedan od njih i pade kao pokošen pred naše noge. Napravio je još nekoliko trzaja i umirio se. Kad smo ga okrenuli na leža, bio je mrtav. Umro je od srčane kapi... Njegov drug, mlad kao i ja, imao je 17 godina, zvao se Steva, rodom iz Laćarka. Za umrlog nam je rekao da je bio iz Martinaca i da su obojica borci Druge vojvođanske brigade. Izdvojili su se iz kolone da se odmore i ispavaju, i tako zaostali...

Stevan je nastavio sa nama pokret u neizvesnost. Oko podne 18. avgusta, od jedne žene saznali smo da se nalazimo u Hercegovini i da nam je najbliža varoš Gacko. Ostali smo zabezknuti, čudeći se šta ćemo u Hercegovini, kada je ceo naš Korpus krenuo u Srbiju. Posle kraćeg dogovora okrenuli smo se za 180 stepeni i uputili ponovo prema Magliću. Da smo se ponovo našli na Magliću saznali smo od Vlade, obučara iz Sremske Mitrovice. On je takođe bio borac Druge vojvođanske brigade i imao je veliki gornji otok na vratu. Zastao je iza korpusne bolnice i obradovao se kada nas je ugledao. On je bio stariji od nas, imao je oko 40 godina i bolje se snalazio u ovim šumama i planinama. Pošli smo svi zajedno ka Pivi. Odande smo mislili da pređemo u Srbiju!

Negde na prilazima Pive, Radovan je odjednom počeo da se čudno ponaša. Gledao nas je nekim izgubljenim pogledom dok mu se glava svaki čas trzala u desnu stranu. Ništa nije govorio a ni odgovarao na naša pitanja. Na jednoj livadi ugleda smo tri kosača. Učinilo nam se da su naoružani pa smo zastali. Radovan je, međutim, produžio prema košcima i nije se osvrtao na naša upozorenja i pozive. Kada su ga ugledali, pobacali su kose i otvorili vatru na njega. On je i dalje produžio prema njima sve dok ga nisu oborili. Tada smo i mi zapucali, ali su se i sa drugih strana oglasile četničke puške. Morali smo se povući...

Predveče smo prešli Pivu. Noć smo proveli u nekom čestaru. Nalomili smo grančica i pripremili ležišta, ali nismo spavali. Sa visova oko nas svu noć su blještale svetleće rakete. To nam je govorilo da smo se našli u neprijateljskom okruženju. Sa Durmitora, kako nam je objasnio Vlada, dopirala je jaka artiljerijska i mitraljeska vatra. Zoru smo dočekali budni. Tišina koja je zatim nastala i topli sunčevi zraci posle jutarnje hladnoće učinili su da smo zaspali kao po komandi.

Probudili su nas esesovci, pripadnici 7. SS divizije. Nismo ni osetili kad su nam pokupili oružje, a onda su nas opkolili sa uperenim cevima. Viadana su odmah ubili, tu na licu mesta. »Mrcino jedna matora. Takvi kao ti poveli su ovu decu u partizane!...«—govorili su mu na malo iskvarenom srpsko-hrvatskom jeziku. Bile su to naše domaće, banatske i vojvodanske Švabe. Nas su samo dobro išamarali. Mene su malo više, zbog nemačkih vojničkih pantalona i gojzerica. Zatim su

nas poterali u štab 4. bataljona 13. regemente 7. SS divizije koji se nalazio kod Crnog jezera na Durmitoru, nedaleko od Žabljaka. Tu su nas naterali da se okupamo i primimo po dve inekcije od tifusa. Dali su nam i nemačke uniforme, bez oružja i opasača, i rasporedili za konjovodce.

Kasnije smo saznali da nas je ova regemente pratila još od Sokolca u istočnoj Bosni i da je imala dosta gubitaka u borbama sa 12. korpusom NOVI. To nam je, izgleda, spasio živote jer, ovo je bila brdska divizija, pretežno na konjsku vuču, pa im je trebalo dosta konjovodaca. Švabe su dobro znale da smo mi većinom Sremci i dobro se snalazimo oko konja. U toj regementi bilo je 37 naših zarobljenika, većinom ranjenika iz korpusne bolnice. Sa Durmitora smo krenuli za Foču, a odatle prema Nišu. Odande sam posle 51 dan proveden u nemačkom zarobljeništvu uspeo da pobegnem i da se priključim 11. srpskoj udarnoj brigadi...

Bogomir Grbić Bata

OMLADINSKA ČETA NA M/RŠU ZA CRNU GORU*_{.....s}

Pred polazak Prve vojvodanske brigade na dugačak i naporan marš iz Bosne u Srbiju, početkom maja četrdeset i četvrte, okupila su se u Štabu brigade 24 najmlađa ratnika, dečaci i devojčice ispod 15 godina, koji su dotada bili raspoređeni po četama i bataljonima, među starije drugove, najčešće na dužnostima kurira i bombaša.

Od okupljenih mališana tada je obrazovana posebna četa. Nazvali su je Omladinska četa. Za njenog komandira je određen dečak Jovica Kerkez, a za političkog komesara četraestogodišnji Simo Jovičić. Jednom od najmlađih, Milanu Mušulin Lali pripala je dužnost četnog kurira.

Drago je bilo dečacima što su dobili posebnu jedinicu i što su svi rukovodnici u toj jedinici njihovi vršnjaci, ali su se ipak rastužili kada im je rečeno da će njihova četa biti poštovanja težih napora i opasnih zadataka.

Blizu je kraj rata — govorio im je Paško Romac — vi ste premladi i žao nam je da ginete. Baš zbog toga što želimo da vas sačuvamo, izdvojili smo vas u ovu četicu. Mališani nisu prihvatili obrazloženje. Gotovo svi su tvrdili da bez

akcija u borbi ne mogu i da će, ako im ne budu davalii borbe zadatke, bežati iz čete pa šta bude. Uzalud su se stariji drugovi trudili da ih uvere u to kako je i njihova dužnost — zaštita Štaba brigade i divizije — vrlo odgovorna i važna, mnogi dečaci su se pojedinačno, pred borbu, iskradali iz svoje čete i sa starijim drugovima jurišali na neprijatelja.

Jednom su bez znanja štaba brigade otišli u akciju komandir, politički komesar pionirske čete i još sedam njihovih drugova. Petorica su u toj borbi bili teže ranjeni pa nisu mogli nastaviti marš za Srbiju nego su ostali u skrivenim partizanskim bolnicama na lečenju.

Na putu za Srbiju, dečaci su doživeli najteže dane ratovanja. Vodili su uz put danonoćne borbe, a hrane uopšte nije bilo. Kada su posle mnogo napora i truda prešli preko Pive, premorenici i pregladneli dečaci su nagrnuli na davno uginulog konja. Nožićima su sekli sa rebara zaostalo meso i onako nepečeno trpali ga u usta.

— Ostavite to! — doviknuo im je Paško Romac, komesar 16. divizije — Tamo napred čekaju nas suvi čvarci sa makovronima. Bacili su nam ih saveznici iz aviona...

Dečaci su smogli snage da nastave pokret. I dugo su zatim išli, ali od obećane hrane nije bilo ništa. Najzad su stigli do nekih kuhinja. I tek što su spremili porcije naišli su neprijateljski avioni i rasterali ih. I opet su i oni, kao i njihovi stariji drugovi ostali bez hrane.

Četa dečaka je posle tog napornog marša učestvovala u mnogim borbama u Srbiji, zatim u beogradskoj operaciji i na sremskom frontu. Učestvovala je i u borbama za uništenje poslednjih neprijateljskih jedinica u Podravini, Hrvatskoj, Sloveniji i na austrijskoj granici...

M. M.¹¹

NA BEZVODNOM I PUSTOM KAMENJARU PIVSKE VISORAVNI

Nastavljen je pokret Brigade po golom, kamenitom i potpuno bezvodnom terenu. Kreću se pneumorni ratnici ivicama

¹¹ Nije utvrđeno čiji su inicijali M. M. i ko je napisao ovaj članak.

kraških vrtača ka selu Barni Do. Nije to selo ličilo na ranije viđena planinska naselja ako kojih ima drveća, šume i obrađenih njivica, stoke. Nailazimo na usamljene, međusobno udaljene kuće od kojih su fašisti mnoge popalili. U njima smo zaticali uglavnom žene, po neko dete i starce. Brigada se udaljila od dometa nemačkih topova sa Vučeva, ali se i dalje nalazila u zaštitnici Korpusa. Trebalo je zaštiti jedinice i bolnice od Nemaca, ne samo od Mratinja, nego i Šćepan polja, kao i od četnika na izlazima od reke Tare. Do tada su mnoge ofanzive fašista prošle tim siromašnim terenom i potpuno ga opustošile. Intendanti Brigade jedva su toga dana nabavili za svaki bataljon po dva sitna mršava jagnjeta da bi se skuvala čorba od nekoliko kilograma mesa i kostiju.

Borci i štabovi su boravili i spavali na otvorenom prostoru na kamenjaru. Nedaleko od Štaba Brigade sledećeg jutra, kada je sunce odskočilo iznad horizonta, pred obližnjom krćom zalelekala je domaćica;

— Lele mene do boga miloga!... Lele mene jutros! Povadiše mi Srijemci krtolu!

U maloj vrtači pored kuće zaista je ostalo sparušeno lišće i povijene stabljike nekoliko kućašta krompira. Štetu, naravno, nismo mogli ničim nadoknaditi...

Toga dana, verovatno pod uticajem ovog dogadaja, iz Štaba Korpusa stiglo je naređenje o centralizovanom snabdevanju. Naređenjem se strogo zabranjuje da se jedinice same snabdevaju hranom. Bila je to dobra namera, ali nerealna jer se nije mogla ostvariti. To je još više usložilo problem ishrane i gladi. Toga i narednih dana borci su se osećali prepušteni sami себи, bespomoćni. Njihovi rukovodioci, niti štabovi u brigadama, nisu im mogli pomoći. I dalje se povećavao broj bolesnih i iscrpljenih, onih koji zaostaju, pa i onih koji umiru od iscrpljenosti i neizlečenih rana.

Sekretar Brigadnog komiteta SKOJ-a Zdravko Damjanović, koji je svoju funkciju i sve druge obaveze obavljao veoma savesno i odgovorno, ni danas nije zaboravio kako je ostao pogoden i bez odgovora na pitanje komesara Brigade: »Zdravko, pa zar nam i skojevci zaostaju iza kolone?«

Teško stanje fizičke i psihičke iscrpljenosti, opštег zamaora, apatijske i otupelosti dostiglo je vrhunac. Esesovci su stigli na Pivsku visoravan i prilaze nam između kamenitih škarpa

u kolonama. Pred njima stroj brigadira stoji. Borci ne zauzimaju zaklon i ne pucaju. Ne puca ni Steva Vojvodić, a drži »šarac« u rukama i ume da pogađa ciljeve i na udaljenosti preko 1.000 metara. Ne čuje komandu da otvorи vatru, ne vidi pred sobom ništa. Oči mu nekako sive, skoro bezbojne, ne razlikuju se ženice od beonjače. Tako izgledaju i drugi na tom položaju. Ni u takvim situacijama ljudi nisu sebični, ne misle samo na sebe, ne bune se, ne beže. Povlače se organizovano, obaveštavaju jedni druge. Na levom krilu stroja izdvojio se komesar sa pozajmljenim puškomitrailjezom i zajedno sa kurirom Jovicom Gazibarićem otvara bočnu vatru po fašistima. Nisu ostali odsečeni jer je zamenik komesara Bataljona Petar Jeremić došao da ih obavesti o povlačenju. Stigao je u poslednji čas.

U pokretu za strojem Brigade svaki pogrešan korak na tom terenu mogao je biti tragičan. Tako bi se završio i moj silazak u jednu vrtaču čija je suprotna strana bila vrlo strma i nije se mogla savladati malaksalom snagom. Ali Jovica se vratio, pružio mi svoju pušku i pomogao. Samo nekoliko dana pre toga, u mrkloj noći pored staze, čeka me on i prilazi. Bio je najmlađi kurir Štaba Brigade. Tai isti Jovica drži nešto na dlanu i nudi mi: »Uzmi, komesare. Jedi! U ruci mu topla pita zeljanica veličine hlepčića, nenačeta.

Odakle tolika svest, požrtvovanje i briga za drugog od šesnaestogodišnjaka, iscrpljenog, mršavog i pregladnelog mlađića — skoro deteta? — pitam se i danas, ja, koji sam od Jovice bio stariji više godina.

Čak i u uslovima kad je nastupio vrhunac ovog teškog stanja u jedinicama 12. korpusa kao posledica šestomesecnih gotovo svakodnevnim borbi, iscrpljujućih marševa, nošenja ranjenika i bolesnika i neprekidnog gladovanja, nije bilo pojava samovolje, otkazivanja poslušnosti niti protesta. Borci i jedinice su disciplinovano izvršavali naređenja i posedali nove položaje prema Nemcima i četnicima. Komandant i komesar Trećeg bataljona Milan Bogović i Bora Nikolić na svoj način su pokušali da otklone apatiju i potištenost boraca. Skladno i u duetu pevali su dalmatinske narodne pesme.

Međutim, Milan Bogović nije odoleo iskušenju koje su u njemu izazvale uvodne rečenice zapovesti u kojoj se pojedinačno navode brojne nemačke divizije koje su se nalazile na

prostoru između Drine i Lima i moglo biti upotrebijene u borbi protiv naših jedinica. On je te navode na svoj način prokomentarisao i karikirao. Posle toga bio je smenjen sa dužnosti i upućen u drugu brigadu na funkciju zamenika komandanta bataljona. Učinjeno je to bez konsultacije i saglasnosti Štaba Prve Brigade.

Pošto centralizovano snebdevanje nije funkcionalo, a ni savezničke pošiljke hrane nisu stizale, do štabova, odnosno političkih komesara korpusa i divizija pristigle su žalbe pojedinaca i organa sa terena zbog izvađenog krompira i sve češćih zahteva za hranu. Umesto praktičnih mera, zakazane su u Prvoj brigadi bataljonske partijske konferencije. Da li su takve konferencije održavane u drugim jedinicama nismo znali, kao ni to ko je odlučio da se one održavaju.

Naravno, takav način rešavanja pitanja vezanih za ishranu i ponašanje ljudi prouzrokovano izglađnjavanjem i premenošću, nije mogao doneti nikakve rezultate. U najboljem slučaju moglo se ukazati da na tom opustošenom terenu nema hrane, što su borci mogli da vide na svakom koraku. Na tim skupovima nisu postignuti nikakvi rezultati. U Trećem bataljonu, koji je bio na položaju prema dolini reke Tare, polovina članova Partije nije uspela da izade iz kanjona.

Posle toga stanje u Brigadi postajalo je još teže. Prve pošiljke hrane bačene iz savezničkih aviona nisu popravile situaciju. Stvarno olakšanje nastalo je tek kada smo 22. avgusta doneli i dopratili ranjenike i bolesnike do aerodroma i ukrcaли ih u avione.

Posle toga, a naročito posle poboljšane ishrane i kraćih odmora, svima je, izgleda, postalo jasno da se neki problemi ne mogu rešavati pozivom na disciplinu, apelom na svest i na slične načine na partijskim skupovima...

Jovan Štokovac

AERODROM U DONJOJ BREZI

Da bi se ranjenici spasli i prebacili do bolnica u Italiji, potreбни su avioni i aerodrom.

Drug Tito je saveznicima postavio ultimativni zahtev da se ranjenici moraju spasti.

Englezi će poslati avione.

Partizani će, uz pomoć naroda, kao magičnim štapićem, za ciklo dva dana, urediti na grbavoj, kamenitoj ledini u Donjoj Brezni aerodrom.

Polje u Breznama se talasasto spušta i kao da je zasejano kamenjem. Štab Drugog korpusa 18. avgusta je odlučilo da se u naredna dva dana teren pripremi za sletanje.

Prvi transportni avioni trebalo je da slete 21. avgusta oko podneva. Za rukovođenje radovima na pretvaranju utrine u aerodrom određen je inženjer Obrad Bojović, šef Saobraćajnog odseka Druge korpusne oblasti.

Meštani sela Brezna, koji su još u petoj ofanzivi iskusili zverstva neprijatelja, kao jedan odazvali su se pozivu da zajedno sa borcima urede utrinu kraj kolskog puta određenu za aerodrom.

Valjalo je očistiti teren, poravnati ga, obeležiti za sletanje aviona... I, ubediti britanskog oficira za vezu da odobri sletanje.

Jer, saveznici su obećali avione ukoliko njihov oficir pri partizanskim jedinicama potvrdi da je urađeno ono u šta je malo ko verovao. Na uređenju aerodroma radio je svako ko je mogao ašov poneti.

Upravo sa aerodroma u Donjoj Brezni krenuli su i ranjenici put novog odredišta za uzletanje.

Štab Drugog korpusa 19. avgusta obaveštava 12. udarni korpus i 6. ličku proletersku diviziju:

Vrhovni štab nam naređuje da prihvatimo vaše ranjenike. Ukupno sa našima, biće oko 800... Mi smo u toku izrade aerodroma za dnevnu upotrebu na Breznama. Isti će biti ospozobljen 21. ovog meseca. Od Vrhovnog štaba smo tražili da se istog dana uz zaštitu lovača sipaste avioni i sve ranjenike i bolesnike ponesu. Vaši ranjenici treba da bividu do zore u selima Seljani i Rudnice, gde će ih prihvatići komandant evakuacije i odmah dalje uputiti u bazu...

Na aerodromu svi radovi su završeni na vreme. Izjutra 21. avgusta čekalo je na avione oko hiljadu ranjenika, većinom na nosilima.

Dan je odmicao.

Saveznički avioni nisu doleteli.

Obruč se sve više stezao.

Šesta lička divizija i druge jedinice pružaju žestok otpor na desnoj obali Komarnice oko sela Dubljevica i Bezuje.

Nemci su stegli »čeličnu kragnu«. Brdski topovi već tuku položaje oko Brezne. Neprijatelja od ranjenika deli samo uzan i dubok kanjon Komarnice.

Ceo 21. avgust praštale su granate na partizanske položaje i nad glavama ranjenika.

Britanski oficir za vezu odobrio je sletanje aviona. Osmantrači gledaju u nebo. Na njemu ni oblačka, ni ptice, ni aviona...

Od Krnova, prema planini Vojnik, nastupali su četnici Pavia Durišića, njegov Gvozdeni puk. Hitali su da sa leđa, kao pojačanje Nemcima, unište partizane.

Mogućnost da se ranjenici spasu izgledala je sve manja iz časa u čas.

Vrhovni štab NOVJ interesovao se za situaciju preko Štaba Drugog udarnog korpusa. Uporno je zahtevao da se upute avioni.

Nemci navaljuju. Ranjenici su prikupljeni u neposrednoj blizini aerodroma.

Osvanuo je i 22. avgust.

U 9 časova 22. avgusta u strelovitom letu pojavljuju se saveznički lovci. Tajac. Jedino na nebu urlaju čelične ptice. I neprijatelj je umukao. Potom *si* na nebu pojavljuje šest trbušastih transportnih aviona tipa »dakota«.

Lovci zasipaju neprijateljske položaje kišom municije. Izmenjeni su signali između pilota i ljudi na zemlji. Sleće prvi avion. Onda i sledećih pet. Radost na licima ranjenika. Olakšanje u pogledu boraca na položajima.

Vazdušni most Piva—Italija je uspostavljen.

Na aerodromu u Breznama ljudi na zemlji, rukovanje...

Iz transportnih aviona izlaze 'piloti RAF-a. Prvo je istovarena hrana i oprema.

— Jedan avion može primiti samo 24 ranjenika i bolesnika — saopštavaju britanski piloti.

Ukrcavano ih je po tridesetak i više. Opterećenje nije prekoračeno, jer ranjenici i bolesnici, napačeni ratnim godinama što su ostale za njima, nisu težili više od po 50 kilograma.

Odbacivali su sa sebe i očeću samo da bi bili lakši.

Kada je utovareno prvih šest aviona, komandovan je start.

U savršenom redu »dakote« su uzletele put bolnica u Bariju i Grumu u Italiji.

Svakog sledećeg časa na aerodrom u Donjoj Brezni sletalo je po šest transporterata. Ukupno 36. Odletelo je više od hiljadu ranjenika.

Za sve vreme dok je trajala operacija, saveznički lovci tipa »spitfajer« i »mustang« kružili su nad položajima i držali Nemce prikovane uz kamen.

Začudo, neprijateljska avijacija u Nikšiću, udaljenom 30—40 kilometara, nije tog jutra uzletela. Verovatno zato što su saveznički lovci imali vazdušnu prevlast.

Bilo je veličanstveno gledati kako posle toliko dana nevolje i strepnje vazdušni most besprekorno funkcioniše.

U 17,20 časova Štab Drugog udarnog korpusa NOVJ obavestio je: »Danas su saveznici sa 36 transportnih aviona evakuisali naše ranjenike i bolesnike.«

Rasterećeni brige o ranjenim drugovima, partizani su još istog dana neprijateljsku ofanzivu oduvali kao mehur od sapunice.

Predveče, sve divizije i korpsi izvršili su planirane potkrete. Počeo je protivnapad. Već sutradan neprijateljske jedinice izgubile su kontakt sa našim snagama.

Treća divizija prebacila se neprijatelju iza leđa, a njena Sedma omladinska brigada, pod komandom Nikole Strugara, potukla je po zlu čuveni Gvozdeni puk još grđeg četničkog vojvode Pavia Đurišića do nogu. Tri dana potom oslobođen je Kolašin i nastavljen prodor prema Andrijevici, Beranima i ūalje...

Šesta lička divizija probila se kod Goranskog kroz nemačku liniju i izbila na planinu Pivsku. Zatim preko Tare, kroz Sandžak za Srbiju.

Preko Golije, prema Kazancima, uz pomoć brigada 29. hercegovačke divizije, 12. korpus je izbio na Drinu.

Do kraja avgusta 3. divizija izbila je u dolinu Tare i Lima i ponovo oslobođila teritoriju koju je držala pre početka ofanzive.

Ranjenicima su tada viđali rane po italijanskim bolnicama, proleteri su otišli na druga bojišta... Nemački plan je propao.

Kada su predveče 22. avgusta, tog »najdužeg dana« za hiljade ranjenika i njihovih drugova, nemački piloti iz Nikšića smogli hrabrosti da uzlete sa nekoliko izviđačkih i borbenih aviona, na improvizovanom aerodromu u Donjoj Brezni nisu zatekli nikog.

Jedino gomilu šatorskih krila, poderanih opanaka, štaka, pocepanih čebadi, nosila od pruća... Stvari koje su ranjenici odbacili da bi uzleteli.

Slobodan Ćetković¹²

NESTALI KOD BOŽUROVOG DOLA

U objavljenoj publikaciji o Prvoj vojvođanskoj brigadi navedeno je da je 16. i 17. avgusta 1944. sa prostora Pivske planine »namerno odbeglo« i »dezertiralo« ukupno 29 pripadnika Brigade. Među njima su bila dva komandira čete, dva politička komesara čete, jedan zamenik komesara čete, četiri vodnika i četiri vodna politička delegata.

Njihova imena su navedena u »spisku boraca« pod naznakom — »nestao kod Božurovog dola«.

Povodom navedenih događaja održan je sastanak političkog komesara Korpusa i divizija kao i članova političkih odjela.

Iz uvodnog izlaganja političkog komesara Korpusa Stefana Mitrovića zabeleženo je: »Teško stanje u jedinicama nastalo je zbog objektivnih i uglavnom subjektivnih uzroka«. Objektivni razlozi su: petomesečna ofanziva okupatora, dugi pokreti, glad, umor itd.... Osnovni uzrok: »Naša partiska organizacija je podrivena petom kolonom, izdajnicima i to je dovelo do razbijanja vojne organizacije, klonulosti i pomanjkanja perspektive rukovodstva našeg Korpusa«; »Trula teorija (kao) izraz oportunističkog raspoloženja rukovodstva«; »Prvo — ne može se«, »Drugo — glad je stvorila sve ovo«, »Treće — popustila su rukovodstva (nemamo štabove brigada, bataljona itd.)«. »Najslabija jedinica u ovom momentu jeste Prva brigada; Nju

¹² Članak Slobodana Ćetkovića uputio je redakciji Sava Kuljić, rođ. 1921. u Rogajevini kod Bićeća, koji je kao borac i ranjenik 1. vojvođanske brigade upućen sa aerodroma u D. Brezni na lečenje u Italiju.

drma kriza na bazi organizovane izdaje». Politika kadrova u Prvoj brigadi je otkrila teške slabosti (bekstvo partijaca i rukovodilaca). Najvažnije: sačuvati ljudstvo, sačuvati nemilosrdnu organizaciju, dati perspektivu borcima«.

U navedenim ocenama objektivni uzroci su znatno umanjeni, a subjektivni prenaglašeni. Takva data i prihvaćena ocena rezultirala je iz ranije izraženih sumnji u čistotu NOP Vojvodine, u prisustvo kulačkih elemenata, pete kolone, izdaje.

Ni u vreme kada je teško stanje, pre svega glad i premorenost, dostiglo vrhunac, ljudi se nisu ponašali kako je koteo. Pojedinci su bacali delove odeće, ali nisu gubili i bacali oružje. Izvršavali su bez pogovora sva naređenja svojih štabova i komandi. Nije bilo zagovaranja da se otkažu naređenja i izvode pobune.

U nastalim uslovima borci su imali razloga da se osećaju bespomoći, prepušteni sami sebi, da gube poverenje u svoje komande, štabove i politička rukovodstva.

Zaostajanje i osipanje pojedinih boraca, četnih i vodnih starešina, nastalo je spontano, osim u Tećem bataljonu. Po izjavi preživelih, komandir čete Uroš Ćulibrk je uspeo da uveri grupu rukovodilaca i boraca da je moguće da se preko reke Tare i Srbije probiju u Srem. To je potkreplio tvrdnjom da poznaje teritoriju Srbije na kojoj je ratovao pre dolaska u vojvodanske jedinice. Inače, uživao je ugled hrabrog i smelog rukovodioca koji je ponekad ispoljavao izvesnu samovolju i samouverenost. I ostali komandiri i politički rukovodioci bili su poznati kao smeli i odvažni i do tada nisu ispoljavali malodrušnost i kolebljivost.

Na žalost, ovaj samovoljni postupak, koji je inače osuđen u Brigadi, završen je tragično. Četnici su na Tari dočekali grupe i pojedince, razoružavali ih, streljali i poklali političke rukovodioce. Ostali su se priključivali jedinicama NOV na koje su nailazili u Crnoj Gori i Srbiji. Neki su se borili u sastavu 6. ličke divizije, drugi su se borili i ginuli ili završili rat u drugim jedinicama.

Bez obzira na neprihvatljivost ovakvog postupka i njegovu osudu, treba reći da se ovi rukovodioci i borci ne mogu smatrati deserterima i izdajnicima. Jer niko od njih nije tražio ni Nemce ni četnike da bi im se predao. Svi koji su preživeli četnički pokolj, nastavili su borbu do kraja rata u raz-

jtim jedinicama NOV. U tim borbama jedan deo njih časno je poginuo.

Komandir čete Ćulibrk je posle oslobođenja bio oficir miličije u Zagrebu. Drugi komandir je po završetku rata ostao u JNA, završio odgovarajuće škole i bio penzionisan u činu pukovnika. Više godina nije dolazio u svoje selo, niti se odaživao pozivima na skupove boraca Prve brigade, kao ni pri obeležavanju njenih jubileja.

Prvih dana januara 1946. godine, prilikom obilaska jedinica Treće armije, u jednoj od brigada 45. srpske divizije u Somboru sreli smo Milana Marinkovića, jednog od najpopularnijih komandira u Prvoj brigadi — vodnika Miću. Obradovao se susretu, ali je i pocrveneo od stida. Priklučio se jednoj od najmlađih jedinica formiranih na teritoriji Srbije. Borio se u njoj kao običan borac. U ovoj jedinici ostao je i posle oslobođenja, pa u vreme kada je u diviziji počeo sa radom nastavni bataljon za školovanje podoficira. Na taj kurs su birani najiskusniji borci, desetari i vodnici. Demobilisan je kao borac.

Isto tako nisu se mogle prihvati ocene da su osnovni uzroci stanja bili: podrivanje partijske organizacije »petom kolonom i izdajnicima«, »opportunističko raspoloženje rukovodstava«, da Brigadu drma kriza na bazi »organizovane izdaje« i sl.

Politički komesar Korpusa Stefan Mitrović je još prethodne, 1943. godine izražavao sumnje i nepoverenje u širinu i političko jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini, u političku svest boraca i sl. Navedene događaje je iskoristio da opravda svoju intervenciju kod Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ januara 1944. godine da se Prva vojvođanska brigada ne proglaši proleterskom iako je to bilo već saopšteno borcima.

U Brigadi se nije znalo za ovakvo formulisane ocene o stanju u njoj. Međutim, ubrzo smo saznali šta znači »sačuvati nemilosrdnu organizaciju«.

Bez konsultacije sa rukovodiocima Brigade, smenjen je sa dužnosti zamenik komesara Brigade Joza Štemberger, koji je na dužnosti, u Brigadi proveo samo dva meseca. Smenjen je bez obrazloženja, a bio je uveren da je optužen od strane komesara Brigade. Godinama je o tome čutao i tek 1953. je to otvoreno rekao.

Na dužnosti ga je zamenio Milovan Vujović, tada član Sreskog komiteta na terenu Crne Gore.

Pored toga, u okviru ostvarenja težnje za »nemilosrdnom organizacijom« formirana je komisija na čelu sa članom Politodela Divizije Ljubicom Đorđević sa zadatkom da ispita i utvrdi odgovornost svakog komesara i zamenika komesara bataljona i čete i da predloži odgovarajuće kazne i druge mere smenjivanja sa dužnosti.

Članovi komisije su bili politički komesar Brigade i zamenik komesara Drugog bataljona Petar Jeremić. Ispitivanje je obavljano pojedinačno. Atmosfera je bila mučna, pitanja uvredljiva i ponižavajuća, u nekim slučajevima bio je to najgrublji atak na dostojanstvo čoveka i borca NOV. Pljuštale su ocene o demoralizaciji, kukavičluku, izdaji. Ljudi su crveneli, pojedincima su potekle suze.

Članovi komisije iz Brigade su intervenisali kod komesara Divizije Paška Romca i zahtevali da se rad komisije prekine.

Predlog je usvojen, što je u Brigadi doživljeno kao veliko olakšanje.

Jovan Štokovac Džoje

U ČETNIČKOM ZAROBLJENIŠTVU

Sve do prelaska na Zelengoru nalazio sam se u Tehničkoj četi pri Štabu Prve vojvođanske brigade. U Šekovićima sam završio kurs za vezu pa sam sve dотле bio u vodu za vezu Tehničke čete. Pošto su u dotadašnjim borbama pešadijske čete ostale gotovo bez boraca većina boraca naše čete poslata je za popunu bataljona. Sa još trojicom vezista poslat sam u svoj Prvi bataljon u kojem sam se nalazio i ranije, od juna 1943. godine. U mojoj 1. četi, u kojoj je do polaska na ovaj teški marš bilo više od 80 boraca, sada sam našao samo tridesetak boraca, iscrpljenih od gladi i neprekidnih borbi i marševanja.

Po prelasku Sutješke zaklali smo jednog konja i samo što smo počeli peći mršavo parče konjetine, dolazi nam naredenje da se hitno uputimo na položaje. Nemci su pošli za

nama a naš Prvi bataljon nalazio se u zaštitnici Korpusa. Jedva smo se nekako odvojili od vatre čisteći od žeravice i gutajući halapljivo nedopečene parčiće konjetine i pošli na položaje. Borba se već uveliko rasplamsala, Nemci su žurili da se popnu na Vučeve i preseku odstupnicu našoj koloni prema Pivi, a mi smo ravnodušno i bezvoljno, kao da se ne radi i o % našim životima, jedva odmicali prema naređenim položajima. Tada su ispred nas istrcali komandant i komesar Bataljona sa nemačkim »šarcima« u rukama. Dugi i precizni rafali njihovih puškomitrailjeza zaustavili su Nemca da izbiju pre nas i omogućili borcima našeg bataljona da posednu položaj i odbiju prvi i nekoliko sledećih nasrtaja neprijatelja.

Posle pogibije brigadnog obaveštajca Janka Radanovića i prelaska naše bolnice preko Pive, spustili smo se i mi u njen konjon. Tu su nas sačekali brigadni intendanti sa parčetom kuvane konjetine. Verovatno su nam ovo nekoliko zalogaja mesa, osvežavajuća voda pregažene Pive i uveravanja da nas gore, »pod nebom« gde se jedva nazirao kraj strme staze, čekaju engleski avioni sa hlebom i presovanim čvarcima — pomogli da savladamo tu neviđenu surduliju i pred zoru izadeemo na plato Pivske planine.

Umesto toliko željene hrane, gore su nas dočekale nove pošiljke vojne opreme i naoružanja, bazene iz engleskih aviona, i veoma efikasna vatra nemačke artiljerije sa Vučeva. Da nesreća bude veća, ovde se nije moglo naći ni kapi vode, koja nam je na onoj letnjoj vrućini bila sada potrebnija nego hreb. U jednoj uvali pronašli smo gomilu već ustajalog snega prekrivenog papraču. Halapljivo smo navalili na njega baš kao da se pred nama našla gomila sladoleda. Nismo se osvrtali na upozorenja naših rukovodilaca i sanitetskih organa da ga prvo otopimo i procedimo kroz parče gaze.

Odavde smo odmah krenuli dalje, prema dolini reke Tare. Štab Brigade ostao je u selu Donje Polje, a mi smo se spustili u kanjoj gde smo zauzeli položaje radi sprečavanja neprijatelju prelaska preko reke. Tu smo ostali nekoliko dana uz manje prepucavanje sa četnicima na desnoj obali Tare. Za to vreme intendant Bataljona išao je nekoliko puta po hrani u Štab Brigade, ali se vraćao praznih šaka i sa obećanjem da ćemo je dobiti narednog dana. Jednom je čak poveo šest tovarnih konja da bi doneo »bravetinu« (za koju smo saznali da

se tako ovde naziva ovčetina). Vratio se, međutim, samo sa jednom manjom vrećom kukuruznog brašna, od kojeg smo napravili neku kašastu supu za ceo Bataljon.

Najteže nam je bilo kada smo iscrpljeni i gladni dobili naređenje da se ponovo vratimo na visoki plato Pivske planine. Neki su odmah počeli da se osipaju i zaostaju, jer jednostavno nisu mogli dalje. Ja sam nekako ipak smogao snage da izadem na plato iako sam bio jedan od najmlađih i fizički najslabijih boraca. Usput sam, doduše, pobacao u paprat dva šaržera municije za puškomitraljez, koje mi je pred polazak tutnuo u ruke komandir čete Martin. Krišom sam se oslobođio i nekoliko svojih ručnih bombi, sve u želji da na vrh planine izvučem živu dušu, koja mi je, čini mi se, bila već u nosu. Bilo nas je takvih desetak u celom bataljonu.

U Donjem Polju sačekao nas je komandant Brigade Ilija Bogdanović čića. Zbog crnog prišta na peti stajao je bos, na jednoj nozi. Požurivao je naše rukovodstvo da pokrenu Bataljon dalje prema Žabijaku i Durmitoru. Nama koji nismo mogli dalje bez tuđe pomoći, čića je rekao: »Drugovi, ko god oseća da ne može izdržati marš do Žabijaka, neka ostane u ovom selu. Dogovorili smo se sa mesnim organima vlasti da sve naše zaostale borce prihvate i omoguće im oporavak i da vas posle toga povežu sa prvom partizanskom jedinicom sa ovog terena...« Ostalo je nas osam boraca Prvog i Tećeg bataljona.

Na četničkom sudu u Rudom

Nije prošlo ni sat-dva od odlaska Brigade kad su do nas dotrčali neki od »članova Mesnog NOO« iz Donjeg Polja sa rečima: »Drugovi, sklanjajte se, četnici samo što nisu ušli u selo!« Bilo je očigledno da ovde nismo poželjni i da nam ovakvi »članovi MNO« neće biti od koristi. Na pitanje da nam obezbede malo hrane, odgovorili su da je selo opljačkano i da bi eventualno mogli dobiti nekog suvog voća putem trampe sa seljacima. Pristali smo i na to. Ja sam za svoj pištoli dobio kapu suvih krušaka. Toliko je dobio i moj drug Stanko za par veša.

Shativši da smo pogrešili što smo izostali iza svoje jedinice, i da ovde nemamo šta da tražimo, odlučili smo da se

vratimo u dolinu Tare i tu prikrijemo. Usput, na položajima Trećeg bataljona priključili su nam se još neki iznemogli borci toga bataljona. Među njima su bili i moj brat od strica Živko Jović, politički komesar 2. čete toga bataljona, i njegov zamenik Sima Matijević iz šašinaca, zatim Mića vodnik iz Stejanovaca, neki Sava, borac koga smo zvali Šuster i još neki %'z toga bataljona... Tu smo ostali nekoliko dana. vraćajući se povremeno u D. Polje radi trampe. Za Živkovu pelerinu i pištolj dobili smo nešto kuvanih bundeva. Od »mesnih« smo i dalje dobijali izveštaj da »četnici samo što nisu stigli« i da nemaju veze sa bilo kojom partizanskom jedinicom. Kada smo ostali bez pištolja, satova i drugih predmeta za trampu, odlučili smo da pođemo preko Tare i tamo potražimo neku vezu sa našim jedinicama. Priključio nam se neki »terenac«, koji je obećao da će nas odvesti do partizana, ali nam se i on, po silasku u kanjon Tare, negde izgubio.

Na samoj obali reke naišli smo na orahe, koje smo počeli tresti i ljuštiti. Nakon toga smo sišli na Taru da se napijema vode i dogоворимо kako da je pređemo. Iznenada, kada smo to najmanje očekivali, sa obližnjih čuka začuli smo povike:

— Predajte se, partizani, opkoljen* ste! Ako bilo šta preduzmete, sve ćemo vas pobiti! Oružje ostavite pored reke!

Shvatili smo da bi svaki otpor bio uzaludan jer smo im svi stajali kao »na dlanu« i na nišanu. Jedan po jedan, dizali smo ruke u vis i izlazili na zaravnjeno parče obale. Nekoliko bradatih četnika sišlo je i pokupilo naše oružje, držeći nas i dalje na nišanu. Zatim su nam naredili da se povežemo za ruke i opasaće i krenemo preko reke. Tamo su se sjatili oko nas i prvo što su uradili bilo je da poskidaju sa nas nove engleske uniforme i presvuku nas u svoje rite i bosanske vrce. Poterali su nas uz brdo pokazujući nas seljacima kako smo jadni i pocepani: »Ostavili su svoj beli somun u Vojvodini i došli da otmu naš...« — pričali su usput seljacima, muvajući nas kundacima i ponekom bobotkom u slabinu. U prvom selu bazirali su nas po kućama i naredili domaćinima da nam daju po solju mleka, malo sira i parče ječmenog hleba. Uveče su nas poterali u neki štagalj. Tamo je već bilo oko 30 boraca, većinom iz vojvođanskih brigada, i poneki borac iz 6. ličke proletarske divizije. Tu smo se dogovorili da niko nikog ne

odaje, ko je i šta je bio u jedinici, i da smo svi »mobilisani« u partizane...

Odve na desnoj obali Tare ostali smo oko tri nedelje. Preko dana smo bili bazirani po kućama gde smo i dalje dobijali porciju mleka, parče sira i ječmenice. Predveče bi nas ponovo prikupljali u štagalj gde smo obično dobijali poveći komad goveđeg mesa i hleba, koje su naredivali seljacima da ga redom donose u ovo selo. Našem iznenadenju nije bilo kraja kada smo među tim seljacima prepoznali i neke »mesne druge« iz Donjeg Polja. Ovoga puta, umesto suvih i kuvanih bundeva koje su nama tako skupo prodavali, vukli su pune samare mesa, mrsa i ječmenog hleba...

Pošto smo se dobro oporavili, jednog dana poterali su nas u Rudo. Tu se nalazio štab Bosno-leteće četničke brigade. U jednoj zgradi organizovali su nam sudenje. Uvodili su nas po šestoricu odjednom. Za stolom su sedeli njihovi oficiri koji su nas ispitivali: kad si stupio u partizane, kako, koju funkciju si imao, da li si bio skojevac, politički komesar i sl. Svi smo, naravno, lagali onako kako smo se i dogovorili. Svi smo bili »mobilisani« i »pret^{rani}« iz Srema u istočnu Bosnu. Niko nije bio ni skojevac ni rukovodilac... Jedino je Popa iz Ležimira, koji je zaista bio đak bogoslovske škole, rekao da je bio čata u Štabu Brigade. »A ti si, znači, širio propagandu i kucao komunističke materijale? E, pa sada ćeš nam, pope, održati jedan partizanski govor!

Popa je, naravno, morao da izade pred naš stroj. Svoj govor je počeo rečima: »Drugovi, mi borci pošli smo da istramo okupatora iz naše zemlje...« Tu su ga prekinuli: »Dosta, pope, nemoj da nam vojsku demorališeš...« Odveli su ga od nas i više ga nismo videli. Nas kao »mobilisane« i »zabludele partizane« podelili su po četama Bosno-leteće brigade. Postupali su i dalje sa nama kao sa svojim zarobljenicima, na glavama smo nosili svoje partizanske kape ali bez petokrake i služili smo im za sve pomoćne poslove, bez oružja, a posebno za nošenje municije, kao konjovodci, za pripomoći u kuhinji i sl. Ja sam određen za seiza kod komandanta bataljona Save Gledića, bivšeg jugoslovenskog vazduhoplovног oficira. On je bio Slavonac pa je imao više razumevanja za nas vojvodanske i »prečanske« Srbe. Verovao je da od nas može napraviti dobre četnike, pa je zbog toga u njegovom bataljonu bilo najviše nas iz Prve vojvodanske brigade.

Gledao sam strešanje svoga brata

Jedan seljak iz Rudog došapnuo nam je da su Rusi već stigli na dvedeset kilometara od Beograda i da je Srbija skoro oslobođena. To nas je uznemirilo. Moj brat od strica Živko Jović, koji je bio najstariji po činu među nama zarobljenim partizanima, odmah je počeo da nas priprema za bekstvo. Čekali smo samo zgodnu priliku. Verovatno bismo je i dobili da iznenada nije naređen pokret. Na brzinu smo se pripremili i pošli prema Drini. Postalo nam je jasno da se četnici povlače iz Srbije. Predveče smo stigli pred Goražde. Na mostu preko Drine sačekali su nas Nemci i vojska tzv. Muslimanske milicije i »zelenog kadra«, četnički oficiri su se prijateljski pozdravili i razgovarali sa njihovim, dok smo mi prelazili Drinu i odmarali se u gradu. Nama, bivšim partizanima, priprećeno je da se nigde ne udaljavamo iz jedinice i od konja kojima smo bili zaduženi. Iz čista mira i verovatno kao upozorenje na svoje ponašanje dobili smo svaki po pet batina štapovima po turu.

Sutradan smo produžili za Romaniju. Sneg je već pao po planinama pa smo se teže kretali. U selu Sabinci raspoređeni smo po kućama radi smeštaja i ishrane. Četnici su se ovde ponovo opustili, jer je to skoro za sve vreme rata bila teritorija pod kontrolom njihovog vojvode Save Derikonje. Nama je ova teritorija takođe bila bliža i poznatija jer su naše, vojvodanske jedinice povremeno prodirale i do Romanije, Zvijezde i Ozrena. Moj brat Živko Jović nije više mogao da čeka i izdrži u četničkom zarobljeništvu. Prišao mi je jedno jutro i rekao:

— Brate budi spreman, večeras bežimo!

— Nemoj, Bato! Sačekaj još malo. Vidiš i sam koliko ih se iskupilo ovde na Romaniji. To je njihova teritorija. Uhvatite nas njihove straže čim krenemo. Video si i sam kako je prošao onaj iz Šeste bosanske što je pre neki dan pokušao da pobegne. A i ja se ne osećam dobro. (Nisam ni znao da sam već oboleo od tifusa).

Bata me, međutim, nije poslušao. Te noći utekla su njih četvorica. Pored Živka i njegovog zamenika Sime Matijevića, pobegli su i Mića vodnik i borac zvani Šuster. O njihovom

bekstvu prvi me je izvestio četnički narednik, jedan priprosti seljak sa Trebave:

— A, pobeže ti burazer, Jakove! Dobra je što i tebe nije nagovorio, jer neće daleko. Odavde ni tica ne može pobeći. Ako ih ne uhvate naše straže, uhvatiće ih ustaše i »balije« i vratiće ih nama!

TakO; je i bilo. Sutradan dolazi narednik sav ozaren.

— Šta sam ti rekao, Jakove!? Eno ti burazera vezanog. Svi su pohvatani. Njega i Simu prepoznao je jedan bivši vaš partizan kod Derikonje. Kaže da su bili partizanski komesari. Njima nema spasa. Eno ih, već kopaju sebi rake...

Smrklo mi se sve pred očima. Zavukao sam se u čošak jednog štaglja i tu pokušavao da smirim groznicu koja je zahvatila moje telo i tugu za bratom. Odbio sam da prisustvujem streljanju pred postrojenom Bosno-letećom brigadom. Poslali su dvojicu po mene i silom me odvukli u stroj. Živko i Sima su stajali na ivici rake. Bili su krvavi i pomodreli od udaraca. Držali su se muški i dostojanstveno. To je i mene ohrabrilo. Otrgao sam se od svojih pratilaca i prišao komandantu Savi Glediću:

— Mogu li da se pozdravim sa svojim bratom? — upitao sam komandanta iznenađenog mojom drskošću i prikrivenom mirnoćom.

— Može! — odgovorio mi je Gledić.

Osećajući da nas posmatra cela četnička brigada, savlađujući bes koji me obuzima i ponos zbog hrabrog Živkovog držanja, čvrsto sam zakoračio prema bratu i gledajući ga pravo u oči, glasno i prkosno, da me svi čuju, rekoh mu čvrsto ga zagrlivši:

— Brate, zbogom i oprosti!

Poželeo sam tada da mi oprosti što nisam pošao sa njim i što nisam i ja na ivici iskopane rake. Beli — tako smo ga svi zvali u selu — me je privukao sebi na grudi, poljubio u oba obraza i vidno potresen ovim trenutkom odgovorio mi glasom koji je podrhtavao:

— Zbogom, Jašo, brate! Oprosti i ti meni! I pozdravi sve naše, ako se ikad vratиш u Grabovce!

četničkim strojem vladao je tajac dok smo se oprštali. Ne znam da li su postrojeni četnici očekivali naš plač, jecaj i molbu za milost, tek vraćajući se u stroj visoko uzdignute glave, osetio sam naglu promenu raspoloženja među njima.

Malopređašnji mrki pogledi, prigušeni uzvici i zveckanje kama odjednom su prestali. Umesto toga začuli su se uzdasi olakšanja pa i odobravanja. To je, izgleda, osetio i komandant Gledić, koji je dотle stajao gotovo nezainteresovan i sa izvesnom dozom gađenja i podsmeha posmatrao sve to. Sada, kao da se trgao iz nekog sna i kao da je poželeo da popravi utisak od držanja na smrt osuđenih, prilazi Živku i Simi i glasno, da ga svi čuju, postavlja im pitanje:

— Imate li još kakvu želju, vojnici?

— Imam, ja komandante! Zapalio bih još jednu cigaretu

— odgovori mu Živko, dok je Sima samo odrečno odmahnuo glavom.

Začuvši bratovu želju, pošao sam iz stroja vadeći iz džepa kutiju cigareta. Gledić me je zaustavio rukom. Izvadio je pozlaćenu tabakeru i ponudio Živku cigaretom, a zatim mu je pripalio upaljačem. Živko je povukao nekoliko dimova, zavrilačio opušak prema stroju pred kojim je stajao i smirenim glasom, naglašavajući svaku reč, da bi ga svi čuli i razumeli, rekao:

— Hvala ti, komandante! A sada izvrši ono što moraš...

Gledić ostade još neki trenutak nepomičan, zagledan negde preko njihovih glava, a zatim se povuče u stranu i rukom dade znak naredniku i dvojici već spremnih četnika da pristupe izvršenju pročitane presude.

Sa pripremljenim maramama u rukama, narednik pride Simi i Živku, ali su oni odbili da im poveže oči. Živko me još jednom potraži pogledom, čvršeće se osloni na noge, isprsi grudi i oštro se zagleda u svoga dželata. Odjeknu i prvi plotun. Sima bez jauka samo skliznu sa ivice rake na kojoj se nalazio. Živko je i dalje stajao i zagledan u četnika koji ga je promašio, reče mu sa prkosom i podsmehom u glasu:

— Slabo gađaš, vojniče!... Moraćeš to da ponoviš još jedanput!

Posramljen i uvređen, četnik podiže ponovo pušku i bez komande ispali još dva metka u Živkove grudi. Vodnika Miću nisu streljali zbog toga što je bio maloletan i »zaveden«. Nisu streljali ni Šustera, jer im je trebao za popravku obuće. Njih dvojica su ipak uspeli da pobegnu čim smo stigli na Trebavu.

Mene je odmah zatim zahvatilo tifus. Sa još sedmoricom obolelih ostao sam u nekom štaglu. Preživeo sam, čini mi se,

zahvaljujući čuturici punoj vode koju sam ljubomorno čuvao samo za sebe skrivajući je u nedrima. Iscrpljen bolešću, više nisam imao ni volje a ni snage da mislim na bekstvo. Prebacili su me u komoru, gde sam timario konje, a već pri kraju rata, u proleće 1945, uzeo me jedan četnički kapetan za svoga seiza i posilnog. Kod njega sam bar bio obezbeđen hranom i od šikaniranja četnika koji mi nikad nisu zaboravili moje partizansko poreklo i držanje moga brata, partizanskog komesara. Sa njim sam došao sve do Zidanog Mosta, gde nas je razoružala neka crnogorska jedinica. Prišao sam tada komesaru te jedinice, ispričao svoju sudbinu i rekao da sam borac Prve vojvodanske brigade. On me je odmah izdvojio iz zarobljeničke kolone, dao mi novu odeću i obuću i propusnicu za povratak kući. Nisam stigao do kuće. U Slavonskom Brodu sam uvršten u neku posadnu jedinicu Komande područja...

Jakov Jović Mali¹³

PROBLEMI SU REŠAVANI U POKRETU I BORBI

Prvo pravo olakšanje nije bila pošiljka hrane spuštena iz aviona kod sela Nikovići ne zato što se tovar rasuo, pa nije bio dovoljan da nahrani pregladnele. Najveće olakšanje nastupilo je onda kada je kolona boraca 1. vojvodanske brigade sunčanog letnjeg dana 22. avgusta 1944. godine ugledala spuštanje i uzletanje savezničkih aviona sa aerodroma Bajevo polje.

I tada je Prva brigada bila poslednja u koloni 12. korpusa — njegova zaštitnica, a poslednji pojedinci politički komesari na začelju svojih jedinica.

To olakšanje osetio je svaki pojedinac u koloni, borac, rukovodilac, ranjenik, bolesnik i oni koji ih nose.

Na kilometar i po od aerodroma zastao je poslednji politički komesar u koloni, izuo se i posmatrao sletanje i uzletanje aviona. Odlučio je da se tako osamljen na pravi način i potpuno odmori, ali redale su se zapamćene slike ranjenih i bolesnih na nosilama, kad se tek nakon zastanka kolone ustanovi da je no-

¹³ Jakov Jović Mali, rođ. 1925. godine u Grabovcima, bio je borac 1. vojvodanske brigade do 17. VIII 1944.

seni drug davno mrtav. Neizbrisive su slike poginulih najboljih boraca, mitraljezaca, bombaša, komandira, komesara, komandanata. Upečatljivi prizori neobjasnivje izdržljivosti, moralne i fizičke snage drugarica u stroju Brigade koje su uvek na nogama spremne da pomognu da previju okrvavljenu ranu, da prihvate nosila, puškomitraljeze i municiju od posustalih drugova. Viđene su slike vrednih bolničarki, koje u trenucima odmora kad se svi opuštaju, užurbano previjaju ranjene i Peru upotrebljene zavoje. U takvom razmišljanju ponašao se kao da je teški mukotrpni rat završen, kao da je i poslednja bitka dobijena, da je nastupio kraj svih muka, patnji i žrtava.

U tom razmišljanju prekinula ga je pojava kurira iz divizije sa pozivom da odmah po naređenju komesara divizije dođe na aerodrom. Opsovao je i njega i komesara i krenuo za kurirom koji je jašući konja sve više odmicao.

Na aerodromu impresivna slika. Oko prispeleih aviona mnoštvo ljudi: intendantata, sanitetskog osoblja, terenskih političkih aktivista, političkih komesara, ranjenika i bolesnika. Bila je tu i Stana Tomašević, tada sekretar SKOJ-a Crne Gore. Visoka devojka u skladno skrojenoj uniformi, duge crne kose sa sovjetskom mašinkom preko grudi.

Iz aviona je iznošena oprema i hrana, a unošeni ranjenici i bolesnici. Jedan za drugim avioni su poletali ka savezničkim bolnicama u Italiju. Tada smo prvi put dobili manje količine uniformi Crvene armije, uglavnom čakšire, bluza i čizama kao i jedan manji broj mašinskih pušaka. Njima su se borci najviše obradovali. Toga dana komandant brigade Ilija Bogdanović delovao je kao preporođen. Crni prišt na peti se provalio, otok splasnuo, pa je čiča najzad mogao da obuje prostrane ruske čizme.

Usledio je pokret od aerodroma preko planine Golije ka jugu do Nevesinjskog polja, gde se brigada uz povremene vatreno čarke tukla sa četnicima, kojom prilikom je ranjeno nekoliko boraca i načelnik štaba brigade Eduard Rebula. U tih par dana Brigada se relativno dobro odmorila i hranila. Bilo je mesa, mleka, sira, kajmaka. Tih dana su borci uredno jeli uz učestale stomačne tegobe našta nisu obraćali naročitu pažnju. Povratila se vedrina, raspoloženje, fizička snaga i spremnost na nove napore i borbe.

Jovan Štokovac

PRVA BRIGADA OPET U ZAŠTITNICI 12. KORPUSA

Krenuo je 12. korpus preko izvornog dela reke Neretve, Zelengore, Jahorine i Romanije, ka Devetaku da bi severno od Višegrada iz prostora Ergele »Borike« kod Starog Broda, 5. septembra uspešno forsirao reku Drinu.

Toga dana još pre početka prelaza prvih delova korpusa preko Drine, 13. puk VII SS divizije »Princ Eugen«, ustaše iz obližnjih garnizona i četnici Derikonje krenuli su u napad pravcem Rujno brdo—ergele »Borike«—Stari Brod da bi poslednji put pokušali da udarom sa zapada i severa spreče prelaz vojvodanskih jedinica u Srbiju.

Prva vojvodanska brigada je na položajima Rujnik i Rujno brdo pružila odlučan otpor kao i u svim prethodnim najuspešnijim bitkama, bez obzira što su je četnici uporno napadali a leđa i neposredno ugrozili štab, sanitet i druge ustanove. Situacija je bila veoma kritična sve do dolaska 3. brigade pred podne kada su Nemci i njihove sluge odbačene sa zauzetih linija da bi pred mrak bile naterane na povlačenje. U toj značajnoj bitici poginulo je 10 četnih rukovodilaca i boraca, a više njih je ranjeno.

Među poginulim bila je i hrabra devojka Delija Slavujević, zamenik komesara čete ranije jedna od najboljih sekretara bataljonskih komiteta SKOJ-a u Brigadi.

Tako je 1. vojvodanska brigada uspešno izvršila i ovaj zadatak, iako je samo pre 15 dana ocenjena kao »najslabija jedinica korpusa«. Samo za 13 dana od predaje ranjenika i bolesnika uz stalne pokrete i usputne borbe, brigada je dokazala da zaslужuje puno poverenje, da je i dalje udarna snaga 12. vojvodanskog korpusa.

Iz opisa nastojanja za savladivanje najtežih problema na ratnom putu 1. vojvodanske — 18. proleterske brigade može se konstatovati: velika opasnost mogu biti razna ideološka i druga shvatanja i opterećenja, a naročito odsustvo vere u ljude.

Partijskim sastankom se ne mogu nahraniti i odmoriti umorni i gladni; i najviši rukovodioci divizija i korpusa lično su proživljivali teškoće, gladovali, povremeno pešačili, kretali se u kolonama brigada i osetili šta ljudi preživljavaju. Pa ipak onaj ko jaši makar i povremeno, teško može do kraja razumeti i realno oceniti onoga ko ide peške i nosi ranjenika ili bolesnika.

Politički komesar divizija i korpusa i politodjeli bili su organi CK KPJ i Vrhovnog štaba, odnosno njima neposredno odgovorni što je bilo korisno i protiv čega niko nije imao ništa. Ali nije dobro što su donosili ocene i pisali izveštaje neposredno Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu, a nisu ih pretvodno verifikovali u svojoj jedinici, na određenim nivoima.

Jedan od takvih izveštaja sa ocenom da je u Prvoj brigadi teško moralno stanje, bio je poslat tri dana uoči najsjajnije bitke koju je brigada izvojevala u borbi protiv jedinica 13. SS divizije na prostoru Zajednice i Lopare.

Takođe postoji izveštaj člana politodjela upućen Centralnom komitetu u kojem stoji da se brigada bez razloga povukla sa položaja iznad Konjskih voda na Zelengori i da komandant brigade nije ispoljio odgovarajući uticaj. U stvari, brigada je ostala na zauzetim položajima, njen Štab na čelu sa komandanatom na istom mestu na kome je bio prethodno, izložen dejству nemačke artiljerije. Jedino je pisac izveštaja odjahao u Štab divizije. Iz Štaba divizije, ubrzo je uzbudjen dojahao komandant Marko Perčin Kamenjar i zatekao sve na svom mestu. Istina je da ovakve i slične nerealne negativne ocene koje su se mogle čuti u korpusu i diviziji, koje su sugerirane Vrhovnom štabu NOV i POJ i CK KPJ lično nisu prihvatanе, tako da od njih nije bilo posledica.

Izuzetak je proglašenje Prve vojvodanske NOU brigade Proleterskom koje je posle navedene intervencije usledilo 10 godina kasnije — 1953. g.

Jovan Štokovac Dzoja

BORBA NA RUJNIKU

Krajem avgusta 1944. godine Brigada se nalazila u Crnoj Gori. Ranjenici su prebačeni avionima za Italiju. Brojno stanje bataljona se jako smanjilo. Došlo je naređenje Štaba Brigade da svako ko se oseća da neće moći da izdrži duge marševe i borbe može ostati u Hercegovini kod Desete hercegovačke brigade. Malo naših drugarica i drugova pristalo je da se odvaja od Brigade. Kao politički komesar Trećeg bataljona, pred strojem ja sam ovo saopštio borcima. Niko nije htio da ostane. Obišao sam Bataljon i letimično pregledao borce. Pri-

metio sam jednu drugaricu jako slabu. Kosa joj je tek počela da raste (preležala je tifus). Savetavao sam joj da ostane jer neće izdržati predstojeće napore. Ona nije pristala i samo je tiho progooorila: »Šta bude vama, neka bude i meni«. Ova devojka se zvala Jelica Nebrigić Mara iz Sibača (sada živi kao penzioner u Beogradu u opštini Čukarica).

Iako pod borbom brzo smo se probijali sa izvora Neretve, preko Zelengore, Jahorine, pruge Sarajevo—Višegrad prema Rogatici do iza planine Rujnik do sela Borika (poznato po ergeli »Borika«). Nemci, delovi »Princ Eugen« divizije, pratili su nas u stopu, da nam spreče prelazak preko Drine u Srbiju.

Prelazak je već počeo na Starom brodu, a pritisak je bio sve jači. Treći bataljon, koji je ostao u rezervi zbog malog urojnog stanja, bio je smešten u s. Borike. Strahovito je odjekivala artiljerijska kanonada. Razlegao se sa svih strana a i Drina nije bila daleko pa je odnosila i donosila odjeke borbe. U podne 5. septembra 1944. godine izvučen je Treći bataljon iz sela i uveden u borbu na planini Rujnik. Sa ostalim bataljonima Brigade bio je Niko Đurašević, zamenik komandanta Brigade. Smenili smo jedan deo proređenog Četvrtog bataljona, koji je već malaksavao. Zadatak nam je bio da povratimo greben planine.

Komandant Bataljona Dimitrije Lazarov Raša brzo je razvio Bataljon i izvršio dva juriša, ali bez uspeha i uz velike gubitke. Kako smo imali vezu sa Četvrtim bataljonom (ja sam ranije bio u Četvrtom bataljonu), doznali smo da je junacki poginula zamenik komesara čete drugarica Delija Slavujević iz Šida i da je teško ranjen (sutradan je umro) politički komesar čete u istom bataljonu Jovica Ignjatov iz Gardinovaca.

Nismo, doduše, uspeli da vratimo greben Rujnika, ali nismo ni dozvolili da Nemci siđu i ometu prelazak Korpusa preko Drine. Po padu noći i mi smo se povukli pored ergele »Borike«, gde su četnici zapalili zgrade, koje su osvetljavale našu kolonu, da bi nas iz mraka gađali. To nam je pričinjavalo velike teškoće. Znali smo da Drina nije daleko i vodojažom smo se spustili u njen kanjon 6. septembra u svanuće. Tek oko osam časova, među poslednjima, prebacili smo se u s. Blace.

Momir Bugarski Moša

NA OBEZBEĐENJU MOSTOBRANA 12. KORPUSA PRI PRELASKU DRINE

Prelazak 12. vojvođanskog korpusa preko Drine u Srbiju bio je operativno-strategijski plan VŠ NOV koji se mesecima pripremao. Petog septembra 1944. godine taj plan je ostvaren. Toga dana 12. vojvođanski korpus uspeo je pod borbom da pređe Drinu i prebaci se u Srbiju radi daljih ofanzivnih dejstava. Za primernu upornost i junaštvo u borbama protiv okupatora i domaćih izdajnika, vrhovni komandant maršal Titto odao je zahvalnost i priznanje svim borcima i starešinama na čelu sa komandantom korpusa Danilom Lekićem. Tada sam bio borac u Prvoj vojvođanskoj brigadi i neposredni učesnik u borbama.

Sećam se tog jutra, 5. septembra 1944. godine. Rominjala je sitna jesenja kiša. Drina je bila samo nekoliko kilometara ispred naših položaja. Sa reke se dizala magla, vidljivost je bila ograničena. Nemci su pokušali da to iskoriste i razbiju položaje Brigade kako bi ugrozili naš prelazak preko Drine. Ugleđavši Nemce, bорци Brigade su otvorili snažnu vatru. Oglasio sam se i ja sa svojim mitraljezom. Nalazio sam se na jednom malom uzvišenju na kome je bio i neki poširoki krst, verovatno se tu nekad nalazilo i groblje.

Nemci su žestoko napadali. Ipak, više su napadali na položaje Drugog bataljona na susednoj čuki, koja je dominirala nad položajima ostalih bataljona. Zbog toga je ta čuka prelazila iz ruke u ruku, nekoliko puta u toku dana. Osećajući da je težište borbe na čuki i da je manji pritisak na naš položaj, a verovatno i zbog umora i dugog nespavanja, počeli smo da dremamo. U jednom treutku neko od nas četvorice predloži da dok troje dremamo, jedan osmatra Nemce. To smo odmah prihvatili, spustili glave i brzo zaspali, ali onaj što je to predložio nije izdržao, i on je takođe zaspao.

Ne znam koliko smo odremali, ali znam da sam se ja prenuo prvi. Probudila me je galama i pucnjava sa one čuke. Pogledao sam oko sebe. Moji drugovi su i dalje spavali. Podigoh oči tada prema čuki i ugledah Nemce u plavim uniformama kako se muvaju po njoj. U podnožju čuke, u jednom voćnjaku ugledao sam grupu Nemaca koja je opkolila nišandžiju na

»šarcu« Alojza Piceka. Nisu hteli da ga ubiju, hteli su da ga živog uhvate. On je držao »šarac« ispod pazuha jedne ruke. Prazan redenik se vukao po zemlji a druga ruka preolmljena, nemoćno je mlatarala oko njega.

Istovremeno, ispred sebe ugledao sam i jednu grupu Nemaca sa šmajserima u rukama. Bila je na udaljenosti samo 40—50 metara i kretala se uzbrdo prema nama. Razmišljao sam kratko šta da uradim. Da ne bih skretao pažnju Nemaca, rešio sam da ne budim ostale. Tiho sam zaledao za puškomitraljez, nanišanio na grupu Nemaca ispred sebe i povukao obarač. Puškomitraljez nije opalio. Ponovio sam to još jednom, ali »zbrojovka« je i dalje čutala. Pružio sam ruku i iz torbice pomoćnika uzeo drugi šaržer misleći da su meci neispravni. Bilo je sve uzalud. Sve se ponovilo. To me je još više zbunilo, a i uzbudilo. Šta sad?! Pogledah oko sebe i dograbih* pušku svoga pomoćnika. Brzo nanišanim i još brže opalim. Pucanj je iznenadio i Nemce i moje drugove. Nemci popadaše na zemlju, a moji drugovi koji su spavalii poskočiše kao oparenii. Doviknuo sam da potreće za mnom. Trebaloo je pretrčati 10—15 metara da bismo se našli u sigurnom zaklonu. Ali tada i Nemci sa čuke otvorile vatru iz »šarcak«. Meci zapljuštaše kao kiša. Pogodenia bolničarka ostala je na uzvišenju dok smo nas trojica uspeli da pobegnemo u zaklon.

Grupa Nemaca koja je bila ispred nas nije opalila ni jedan metak, čak nije došla ni do krsta da nam pokupi stvari koje smo tamo ostavili. U istom trenutku iza naših leđa naišao je streljački stroj našeg bataljona koji je komandant Bataljona poveo u protivnapad. To je učinio i naš Drugi bataljon pa je posle kraćeg okršaja neprijatelj bio odbačen. Vraćeni su i svi naši položaji. Pronašli smo i naše stvari. Spašena je ranjena bolničarka koja je ostala na uzvišenju.

Borba je vođena celog tog dana, ali neprijatelj nije više imao snage da ugrozi naše mesto prelaza na Drini, pa se oko 19 časova sa dosta gubitaka povukao u Rogaticu. Posle toga i Prva vojvodanska brigada prebacila se preko Drine u Srbiju. Time je izvojevana još jedna velika pobeda.

Tek kasnije sam ustanovio zašto mi je puškomitraljez zatajio u odlučnom momentu. Razlog je bio polomljena udarna igla. Saznavši za to još u toku dana, politički komesar Ba-

taljona uputio me je u intendanturu koja se nalazila sa brigadnim sanitetom na oko 1 km udaljena od položaja Brigade. Trebalo je da mi ili zamene udarnu iglu, ili ceo puškomitrailjez.

Krenuo sam sa neispravnim puškomitrailjezom, ali je meni i još jednom borcu dat zadatak da usput povedemo i jednog borca ranjenog u stopala i da ga predamo u sanitet. Pri tome nam je rečeno da se levo, na kosi pokrivenoj žbunjacima nalaze neki delovi Drugog bataljona. Međutim, kad smo mi naišli, Drugi bataljon je već pošao dalje, a na njegovom mestu zatekli smo grupice četnika koji su pokušavali daхватaju naše usamljene drugove. Tako su pokušali da uhvate i brigadnog intendantu Milanka Aćimovića Pištu, rodom iz Čerevića.

Sve dok nismo naišli na četnike, molili smo ranjenog Pantu Konjevića da nas uhvati rukama oko vrata i da se oslanja na zdravu nogu. On je bio snažan momak a mi smo bili sitni i slabici. Ali Panta nije htio ni da čuje. Tražio je da ga nosimo jer nam je tako naređeno. Pošto nije pristao, morali smo podmetnuti pušku između nas dvojice na koju je seo Panta. Vučkli smo ga tako i znojili se. Odjednom, sa kose, iz žbunja ispred nas, prosu se rafal iz puškomitrailjeza. Panta u istom trenutku skoči kao zmaj i sa onim drugom pobeže prema sanitetu. To bih verovatno i ja uradio, ali sam pomislio da je u pitanju zabuna i da su to greškom pripučali naši. Zastadoh u nedoumici. Misleći i dalje da su naši, upitah četnike:

»Zašto pucate, zar ne vidite da nosimo ranjenog druga u sanitet?« Oni me tada pozvaše gore. Pošao sam, ali sam ubrzo po šubarama utvrđio da su to četnici, i šmugnuo u žbunje za mojim drugovima. Kasnije su te grupice četnika otkrivene i rasterane.

Na kraju moram nešto više da kažem i o drugu Alojzu Piceku. Kao borca i mitraljesca dugo sam ga poznavao. Koliko se sećam, bio je iz Vrdnika. Sin je rudara, po godinama mlađi momak, po izgledu krupan i snažan visok, plave kose i očiju. Neustrašiv borac i mitraljezac, veliki drug u borbi i van borbe. Tako hrabrog boraca želeo je da ima u vodu ili četi svaki komandir. Voleo je svoju zemlju i svoju Vojvodinu. Hrabro se borio za slobodu i bratstvo-jedinstvo...

Iako sam čuo da je rat preživeo, nisam imao prilike da ga sretnem posle rata. Želja mi je da ga sretnem i zagrlim kao svog ratnog druga i saborca u revoluciji.

Sava Radosavljević¹⁴

NAROD JE BRZO PRIHVATIO PRAVE BORCE ZA SLOBODU

Prvih dana septembra 1944. znali smo svi u Brigadi da borbe i marševi koji su u toku vode ostvarenju našeg davnog sna: prelazak u Srbiju i dalje za Beograd. A to je već na domaku našeg Srema od kojeg smo se odavno rastali.

Petog septembra je Brigada već zaposela položaje na Rujnom brdu, Rujniku i Debelom brdu. Nemci, ustaše i četnici sa pravca Višegrada i Rogatice prosto kidišu na borce naših brigada. Hrabro se drže naši i sve juriše neprijatelja zaustavljaju. Svi naši borci svesni su da se ovi položaji moraju zadržati po svaku cenu i da je to osnovna prepostavka da se obrazuje mostobran za sve jedinice 12. vojvodanskog korpusa kod Starog brda sa leve i brda Ponos sa desne strane Drine.

Nalazim se u koloni sa brigadnim sanitetom, intendanturom, a to znači tu su arhive štabova bataljona. Krećemo se jednim platoom južnih padina Devetaka i u popodnevним časovima prelazimo put Rogatica—Višgrad. Približavamo se Starom brodu, mestu prelaska preko Drine. Mnogi se teško kreću. U toj koloni sustižem našu dragu Ninu, Simku Bogdanović, suprugu komandanta Brigade Ilike Bogdanovića čiće. Njoj je vrlo, vrlo teško. Osećam da je bolesna i iznemogla. Ali i u takvoj situaciji ona nas bodri. Mi smo po godinama od nje dosta mlađi i njene reči nam daju podstrek za dalje napore. Ja sam kao »ćata« u Štabu Drugog bataljona imao sreću da je od istočne Bosne, tamo od Vukasovaca i Mirošavaca, uvek sa mnom i sa štapskom arhivom. Čika Ljuba Jovanović, koji je vodio malog brdskog konjića natovarenog pisaćom mašinom, sandukom sa arhivom i ostalim pisaćim priborom, bio je stari ratnik iz Kragujevačkog bataljona, borac sa Sutješke iz 1943. go-

¹⁴ iSava (Radosavljević 'šeširić, orod. 1925. u Buđanovcima, Ru-ma, bio je politički delegat i komesar čete u 1. vojvodanskoj bri-gadi.

dine, koji je kao i mnogi proleteri posle pete ofanzive ostao kod nas Vojvođana. Imao je veliko iskustvo u kretanju po planinskim stazama i bogazama. Tako se i ovde odlično snalazio. To je najbolje prikazao kada smo se kozjom stazom spuštali u kanjon Drine, ka Starom brodu, gde nas je dočekao komandant Divizije Kamenjar, koji je tako reći sa svakim pontonom prelazio na desnu obalu Drine nakon uspostavljenog mostobrana.

U toj koloni naišao sam na jednog mog Progarca koji mi je saopštio dosta tužnu vest, da je u teškoj borbi na Rujnom brdu poginuo moj školski drug i veliki prijatelj Vojin Hrtkovač Voja, skojevac još od 1941. godine sin Petra Hrtkovca, učesnika oktobarske revolucije i borca Pete vojvođanske brigade. Teška situacija i teška vest u tim trenucima. „Voja je bio hrabar borac, izvanredan drug i takvog ga pamte mnogi borci njegovog Prvog bataljona naše brigade.

U toku noći 5/6. septembra, jednim pontonom u koji smo se ukrcali ja i čika Ljuba sa arhivom i pisaćom mašinom, a konja je čika Ljuba držao za povodoc uz ponton, prešli smo tu reku sa osećanjem da se otvorio put ka konačnoj slobodi iako nam je trebalo još dosta vremena do konačne pobede nad neprijateljem.

Iscrpljeni dugim marševima pregladneli, očekivali smo da ćemo se nahraniti u Srbiji. I zaista, na njivama uz Drinu zatekli smo mladih purenjaka a kada je svanulo, videli smo da je u tom kraju dobro rodilo i voće, naročito jabuke, kruške i šljive, ali sada dolazi do velikog osećaja odgovornosti kod svakog borca da se to ne sme ništa ubrati. Očekivali smo da će nam narod sam doneti, ali smo ubrzo saznali za veliku propagandu koju su četnici i Bugari ostavili među tim narodom: »Evo, dolaze komunisti, sve pale, ubijaju, pljačkaju, siluju žene i devojke... Jer, to su bezbožnici! I u prvim satima 6. septembra narod je bio uzdražan. Kada se uverio da je stigla njegova prava vojska, u satima kada je sunce odskočilo naišle su prve snaše sa korpama hleba, pogače, proje, sa sirom i kajmakom, sa voćem koje je obilato rodilo. Tome su se obradovali naši intendanti, jer im je narod olakšao posao oko nabavke hrane, koju su u dosta prilika morali pod velikim teškoćama nabavljati, naročito na putu kroz Hercegovinu, Crnu Goru i druge pasivne krajeve.

I narod i njegova prava vojska brzo su našli zajednički jezik, sprijateljili se, stekli međusobno poverenje i to se tako nastavilo od sela do sela, kroz celu zapadnu Srbiju, a da ne govorim o povratku u Srem, u Vojvodini i Slavoniji...

Milan Živojinović¹⁵

ŠABAČKI SREDNJOŠKOLCI PRISTUPAJU PRVOJ VOJVODANSKOJ BRIGADI

Da bi sprečio sve veći odlazak srpske srednjoškolske omladine u partizane i »držao je na oku«, predsednik kvislinske vlade u Srbiji, Milan Nedić, zaveo je za ovu omladinu radnu obavezu. Na kraju svake školske godine, svi za rad sposobni omladinci, upućivani su u radne logore odakle su obično raspoređivani na neke poljoprivredne, šumske, irigacione i slične radove. Tako je oko 120 srednjoškolaca šabačke gimnazije, u toku leta 1944. godine upućeno prvo u Dublje a zatim u Bogatić gde su radili na regulaciji potoka Mutnik i na kopanju kanala za odvodnjavanje i navodnjavanje mačvanskih polja. Pobedonosni pohod 12. vojvođanskog korpusa i oslobođenje zapadne Srbije i Mačve omogućio je ovim omladincima da se dobровoljno priključe NOVJ, i vojvođanskim jedinicama. Taj događaj opisao je Milan Timotić Mića koji je ubrzo u Prvoj vojvođanskoj brigadi postao Omladinski rukovodilac bataljona a do kraja rata i Omladinski rukovodilac brigade:

»... Osvanuo je divan sunčani dan, 30. septembra 1944. godine. Sve je bilo tiho, bez daška vetra. Mala mačvanska varošica Bogatić, budila se iz noćnog sna kojeg je najavljavao lep sunčani dan... Ja i moji drugovi, smešteni u Osnovnoj školi nismo spavali ni te, a ni prethodnih noći. Već nekoliko dana sa čežnjom i radošću u srcima osluškivali smo prvo udaljene a, zatim sve bliže odjeke borbe koji su se prenosili preko i sa obronaka planine Čera na plodnu Mačvu i Posavini. Znali smo da to partizani razbijaju poslednju odbranu Nemaca i domaćih izdajnika — četnika Draže Mihailovića i Ne-

¹⁵ Milan Živojinović, rođ. 1924. u Progaru, bio je omladinski rukovodilac 2. bataljona u 1. vojvođanskoj brigadi.

dićevaca. Osećali smo da se sloboda približava i ovim krajevima koji su još 1941. godine, posle prve ustaničke puške teško stradali. Nemačlca kaznena ekspedicija desetkovala je stanovništvo ovoga kraja. Sećam se kada sam septembra 1941. godine, kao šesnaestogodišnji dečak, učenik šestog razreda šabačke gimnazije, sa ostalim građanima Šapca i njene okoline pod udarcima nemačkih kundaka i gažen konjima pobesnelih domaćih Švaba i ustaša učestvovao u tzv. krvavom maršu do sela Jarka. Tada sam imao priliku da osetim ljubav i uopznam dušu sremskog naroda koji je po cenu sopstvenog života nastojao da nam doturi hranu i vodu. Sada smo očekivali sa nestrpljenjem, sinove tog ravnog i nama, po mnogo čemu sličnog Srema, da nam donesu slobodu i da i sami stupimo u njihove redove.

Topot konja koji smo začuli toga jutra iz pravca sela Dublja najavio nam je dolazak prve partizanske grupe u Bogatić. Prošli su u galopu sve do suprotne ivice gradića i posto su se uverili da u njemu nema fašista, zaustavili su se u centru. U međuvremenu je u Bogatić umarširala i kolona partizanskih boraca. Bila je to Prva vojvodanska brigada. Posle prvih izliva radosti i uzbuđenja narod je pohrlio iz svojih kuća iznoseći pred svoje oslobođioce cveće i druge đakonije. Nastalo je opšte slavlje i veselje.

Prišli smo i mi patizanima. Mnogi od nas, naročito oni mlađi, pod uticajem neprijateljske propagande, nije očekivao tako prisan, neposredan i drugarski odnos partizana koji su za sobom imali već tako slavan borbeni put. Posebno smo se obradovali nekim našim, donjosremskim i šabačkim »školarcima« i šegrtima iz Klenka, Platićeva, Grabovaca, koje smo prosto želeli da ponesemo na rukama. Njima smo pomalo stidljivo ali odlučno izrazili svoju želju da i mi postanemo borci njihove jedinice. Obećali su nam da će o tome izvestiti Štab brigade i da će se zauzeti za nas.

Oko podne, saznavši za našu želju, u naše prostorije u Osnovnoj školi došao je komesar brigade, Jovan Štokovac Džoje. Bili smo iznenadeni i počastovani njegovim dolaskom. Imponovao nam je njegov mladalački optimizam, neposrednost i srdačnost uprkos tako visokom činu koji je nosio. Saznanje da je pre rata živeo u nama najbližem, susednom gradu Sremskoj Mitrovici, još više nas je zbližilo i odagnalo i

poslednju dozu rezerve i neizvesnosti o našem prvom susretu sa partizanima. U spontanom razgovoru, komesar brigade nas je upoznao sa ciljevima NOB-e, odlukama II zasedanja AVNOJ-a, borbenom putu Prve vojvođanske brigade i predstojećim zadacima na isterivanju neprijatelja i oslobođenju naše zemlje... Na kraju je dodao da je patriotska dužnost svakog sposobnog omladinca da se dobrovoljno prijavi u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Jedva sam sačekao da komesar završi govor. Sa još nekoliko mojih najboljih drugova odmah sam se izdvojio u stranu i prijavio dobrovoljno za stupanje u Prvu vojvođansku brigadu. Ubrzo je naš stroj narastao na više od sto omladinaca, srednjoškolaca šabačke gimnazije...

»Vatreno krštenje« i moje prve borbe

Zajedno sa mojim školskim drugovima: Nemanjom Živanovićem, Cvetkom Markovićem, Vojislavom Bingulcem, Slobodanom Markovićem, Mikom Pavlovićem, Slobodanom Đorđevićem, Pajom Stošićem i još nekim, raspoređen sam u Prvu četu, Četvrtog bataljona. Ostali su popunili druge čete istog bataljona. Većina njih su već posle prvih borbi postali članovi SKOJ-a, puškomitrailješci, politički delegati, desetari a, mnogi su i poginuli...

Istog dana smo primili oružje i upoznali se sa osnovnim dužnostima borca NOVJ, naičnom pozdravljanja i oslovljavanja... U Bogatiću smo ostali četiri dana i za sve to vreme intezivno vršili vojno-političku obuku. Posebno su mi ostali u sećanju časovi političke nastave koje je najčešće izvodio komesar našeg bataljona Josip Klajić. Pored hrabrosti i upornosti u borbi, on nam je posebno ukazivao na, negovanje lepih osobina kod boraca naše NOVJ, kao što su: iskrenost, poštenje, samokritičnost, nesebičnost, solidarnost i pomoć svome drugu, ranjenom u borbi i sl. I ostali rukovodioci, četni i bataljonski, prihvatali su nas veoma toplo i srdačno. Svestrano su se trudili da nam sve objasne, upoznaju sa novim uslovima života i osnovnim borbenim radnjama. Žbog takvog odnosa i prijema osećali smo se kao da smo već dugo vremena među njima...

Obuka sa oružjem bila je daleko ozbiljnija i uzbudljivija. U želji da što pre postanemo »majstori svoga oružja« često smo zaboravljali na osnovne mere opreznosti. Tako se događalo da

nas iznenada trgne neki slučajno ispaljeni metak. Ja sam se takođe teško obrukao. Na svoj zahtev dobio sam puškomitra-ljez engleske proizvodnje tzv. Brengal. Bio sam presretan i stalno sam nešto čeprkao oko njega, čistio ga, nišanio rasklapao... U želji da se malo odmorim, ostavio sam sklopljen i očišćen puškomitraljez pored zida. Pri tome sam slučajno i nesvesno zakačio obarač koji nije bio ukočen. U učionici punoj boraca razlegao se rafal. Prostorija se za trenutak ispunila dimom i prašinom. Nastala je pometnja. Ukočen od straha jedva sam uspeo da odvojim prst od obarača. Na sreću, rafal je zaparao zid pored kojeg nije bilo mojih drugova. Dotrčao je komandir čete veoma uzbudjen. Radostan što je sve ostalo bez posledica, komandir me je samo ukorio i održao kraće predavanje kako treba pažljivo rukovati sa oružjem...

U noći između 3. i 4. oktobra naš bataljon uputio se u Mačvansku Mitrovicu gde je razbijena jedna desetina Srpske državne straže i porušen most na kanalu koji je ona obezbeđivala. Time je prekinuta putna veza i onemogućena intervencija nemačkih motomehanizovanih jedinica iz Sremske Mitrovice. Kod naših drugova Sremaca, osetila se velika nervozna i nestručnjenje gledajući na levu obalu Save, gde su se nalazili njihova sela i porodice... Sutradan smo već bili u Ravnju gde smo prihvatali oko 300 mladih boraca, dobrovoljaca iz Srema koji su odmah raspoređeni po prorođenim četama i bataljonima naše brigade. Oko njih su se okupljali, njihovi zemljaci, Sremci, koji već godinu i više dana nisu imali prilike da čuju o svojim najmilijim...

Zaobilazeći Šabac preko južnog oboda Mačve i pocerskog sela Varna, prešli smo preko komunikacije Šabac—Valjevo i 8. oktobra izbili pred selo Skela gde se nalazilo istureno nemacko uporište. Sa približavanjem Beogradu, borbeno raspoloženje boraca toliko je naraslo, da smo i pored žilavog otpora Nemaca uspeli da razbijemo 'njihovo uporište već u prvom, žestokom naletu.

U Skeli se nismo dugo zadržali. Još u toku noći prešli smo prema selu Ratari u neposrednoj blizini Obrenovca. Na ovom maršu stekao sam i prava marševska iskustva kao i većina mojih novopridošlih drugova. Bili smo slabo obučeni i obuveni a, mnogi još i bez oružja. Na nogamo sam imao neke neudobne cipele od kojih sam dobio brojne žuljeve i naboje. Zamenio

sam ih za obične seljačke opanke koji su mi znatno ublažili bolove.

Tu u Ratarima doživeo sam prvo i pravo »vatreno krštenje« sa neprijateljem. Dogodilo se to iznenada u samo praskozorje 9. oktobra. Pucanj stražara probudila je našu četu koja se razmestila u poslednjim kućama prema Obrenovcu. Poskakali smo jedan preko drugog, dograbili oružje i istrčali napolje. U jutarnjoj izmaglici, na svega stotinak metara od nas ugledali smo nemački streljački stroj. Komandir čete nas je odmah razvio u strelce, sačekao Nemce da nam se približe i bacajući ručne bombe naredio »Brzu paljbu!«. Nemci su inenađeno zastali a onda počeli uzmicati na svoje polazne položaje. To je omogućilo i ostalim našim jedinicama u selu da se blagovremeno izvuku iz zaprećenog okruženja. Povukli smo se do kanala za navodnjavanje, koji nam je pružao dobre odbrambene položaje i mogućnost da se zaštitimo od jake neprijateljske automatske vatre. Gazeći vodu do pojasa prošli smo ispod mosta na putu Šabac—Obrenovac po kojem su patrolirala dva nemačka tenka. Tako smo uspeli da izademo iz okruženja i priključimo se ostalim jedinicama naše brigade prikupljenim u jednoj šumici južno od ovog puta. Za celo to vreme neprijatelj nas je gađao topovskim granatama iz tenkova.

U borbama za oslobođenje Beograda

U toku borbe za Obrenovac dobili smo naređenje da se prebacimo preko Kolubare i bliže Beogradu. Iako mokri do gole kože, jer je te noći padala kiša, Kolubaru smo prešli bez teškoća i stigli u selo Vranići. Radovali smo se jer smo osećali da se priprema odlučujuća bitka za oslobođenje glavnog grada Srbije i Jugoslavije. Ujutru 11. oktobra, još se nismo ni dobro osušili dobili smo zadatak da napadnemo neprijateljsko uporište u Maloj Moštanici. Sa dosta teškog naoružanja i minobacača neprijatelj se utvrdio na železničkoj stanici i kućama oko tunela.

U toku napada neprijatelj se povukao na kosu iznad stanice, gde se dobro utvrdio i pružio veoma žilav otpor. Naša četa zaustavljena je na 300 metara od železničke stanice do koje je vodio izlokani i strmi seoski put. Sledeći komandira, posli smo u koloni po jedan i posle zauzimanja železničke stanice

produžili da se penjemo uz kosu odakle su se Nemci grčevito branili. U tom trenutku, nama iza leđa, prugom od Beograda, naišao je oklopni voz put Nemaca i dva tenka. Našli smo se iznenada između dve žestoke neprijateljske vatre, kao u sedviču. Bili smo primorani da se povlačimo, takoreći pored samog voza, iz kojeg je neprijatelj sejao ubitačnu vatu. Podržavajući vatrom jedni druge pretrčali smo preko pruge, neposredno ispred voza i, prelazeći oko 20—30 metara brisanog prostora, ponovo uskakali u izlokani i duboki seoski put. Tom prilikom ranjen nam je komandir čete i još dva borca. Uspeli smo da ih izvučemo. Jedino nismo uspeli da izvučemo našeg školskog druga iz šabačke gimnazije Vojislava Bingulca kojeg je nemački rafal presekao u neposrednoj blizini oklopnog" voza...

Već sutradan 12. oktobra naš bataljon u svom daljem napredovanju stigao je do Ostružnice, na prilazima Beograda. Sledeećeg dana bili smo u Makišu, na levom krilu našeg fronta oko Beograda. Ovde su se Nemci uporno branili da bi zaustavili prođor naše brigade prema Čukarici. Završni napad na Beograd otpočeo je 14. oktobra po podne. Cele te noći odjekivala je snažna artiljerijska i minobacačka vatra prekidana rafalima ruskih »Kačuša«. I pored'toga što su Nemci bili daleko bolje naoružani, posebno sa artiljerijom i minobacačima i uz to zaštićeni betonskim bunkerima a, naši borci naoružani samo lakišim pešadijskim naoružanjem, moral i borbeni elan naših boraca bio je daleko veći. Velike teškoće zadavala nam je neprijateljska artiljerija sa Bežanijske kose. No i pored toga neprijatelj je napuštao jedan za drugim objekat ali se po svaku cenu želeo održati u fabrici šećera na Čukarici, u utvrđenoj školi, crkvi i železničkom tunelu.

Za vreme dok je naš, Treći bataljon držao neprijatelja u blokadi, 1, 2. i 4. bataljon uspeli su da se probiju do važne raskrsnice »Mostar«, nastavljajući svoj prođor dalje prema železničkom mostu. Borba se vodila prsa u prsa, bajonetima i ručnim bombama, za svaku kuću i ulicu sve do 17. oktobra. Toga dana cela naša brigada izvučena je iz Beograda i hitno upućena u reon sela Skele sa zadatkom da zaustavi prođor operativne grupe nemačkih divizija, koje su iz Smedereva i Grocke, preko Avale pokušavale da se {probiju u Beograd i južno od njega, preko Save u Srem.

Teške borbe kod Skele i prelaz u Srem

Po izlasku iz Beograda prvi kontakt sa neprijateljem imali smo u selu Barič. Odmah zatim, naša četa dobila je zadatak da posedne položaje ispred sela Skela i spreči neprijatelju prođor na r. Savu i njihovo prebacivanje u Srem. Nismo čestito ni zauzeli položaje, kada se vazduhom proložila strahovita pucnjava. Neprijatelj je navalio snagom očajnika. Želeo je po svaku cenu da se dohvati prelaza na reci Savi. Nastao je pravi krkljanac. Hvatali smo se za guše, kundačili, jurišali i povlačili, jer su iz pozadine stalno pristizale nove kolone Nemaca. U toku noći, gazeći neku baru, povukli smo se u, selo Zvečka.

Sutradan borba je nastavljena nesmanjenom žestinom. Nemci su bili veoma uporni i stalno je poneka njihova kolona uspevala da zaobilazi s bokova ili s leđa položaje naših jedinica. Tek 19. oktobra uveče, našim jedinicama pošlo je za rukom da potpuno konsoliduju odbranu i čvrsto povežu svoje položaje. Nemci su cele noći pokušavali da se probiju do Save, ali im nismo dozvolili. Pred zoru smo uspeli da ponovo oslobođimo Skelu i očistima je od neprijatelja. Tom prilikom uništeno je preko 1.000 nemačkih vojnika. Toga dana poginuo i je i drugi moj školski drug, šabački srednjoškolac, Nebojša Živanović. Ranjeno je više boraca.

Razbijene neprijateljske grupe, gonili smo narednog dana 21. u pravcu Šapca i Koceljeve. Jednu takvu grupu sa oko 20 neprijateljskih vojnika vitlali smo sve do podnožja nekog brežuljka. Sa njima je bio i jedan viši nemački oficir koji je uvidevši da nam ne može pobeći, na vrhu brežuljka organizovao odbranu. Sačekali su nas iznenadnom plotunskom i automatskom vatrom. Rafal je zakačio jednog našeg mладог borca koji nije uspeo blagovremeno da zauzme zaklon iza drveta. U međuvremenu, komandir naše čete, Brica, sa još nekoliko boraca uspeo je da zađe Nemcima iza leđa. Bombama i automatima uspeli su da ih likvidiraju a da ni jedan naš borac nije ni ranjen...

Ujutru, 22. oktobra, prvi smo se prebacili skelom i čamcima preko Save. Doček i boravak u prvom sremskom selu, Kupinovu ostao mi je u sećanju kao najlepši i nezaboravni san. Narod se prosto utrkivao da nas što bolje dočeka i ugosti.

Tada sam tek shvatio koliko je narod Srema bio privržen Narodnooslobodilačkoj borbi i voleo svoju vojsku. Primili su nas kao svoje najmilije, svoju braću i sinove. U selu nije bilo ni jednog za vojsku sposobnog omladinca. Svi su se odavno već nalazili u našim redovima a, mnogi su izginuli na borbenom putu naše brigade i ostalih vojvođanskih jedinica...

*Miloš Timotić Mića*¹⁶

OD CRNE BARE DO BEOGRADA

*"Moji prvi koraci u brigadi **

Prvog oktobra postao sam partizan. Nalazili smo se u Crnoj Bari, u Mačvi. Ovde smo ostali na odmoru dva dana. Raspoređen sam za pomoćnika mitraljesca. Dobio sam pušku sa municijom i sanduk municije za mitraljez. Posle dva dana i mi smo krenuli. Pravac je bio Obrenovac—Beograd. Kretali smo se prekim putem, preko šuma i polja, jer su putevima još krstarili nemački tenkovi. Marševali smo ovim smerom: Sovljak, Bogatić, Zminjak, Lipolist, Dobrić, Maove, Varna, Vukošić, Lojanice, Vladimirci. Ovu deonicu smo prešli za dvadeset četiri sata. U Vladimircima smo dobili odmor od šest časova.

Petog oktobra krenuli smo iz Vladimiraca oko 16 časova. Jalovik, Krnić, Kožuvar... Tu smo stigli tačno u ponoć. Prepavali smo do ujutru, neko stojeći, a neko se negde naslonio. Uglavnom, odmarali smo se. Ujutru smo krenuli dalje.

Šesti je oktobar. Dolazimo do Ušća i Skele. Ovde u Skeli su Nemci sa bornim kolima i tenkovima. Mi smo imali uglavnom lako pešadijsko naoružanje i nešto minobacača. Neprijatelj je dosta jak, biju flakovima iz bornih kola. Mesto smo napali u hodu. Borba je trajala od 16 časova do tri po ponoći. Ishod borbe je tekao u korist neprijatelja. Oko tri sata po ponoći stiže nam pomoć. Malo potiskujemo Nemce, ali produžujemo dalje. Ipak, Skela je ostala nezauzeta. Stižu i druge naše jedinice. One nastavljaju borbu a mi produžujemo prema Obrenovcu.

¹⁶ Timotić Milan Mića, rođ. 1923. u Šapcu bio je omladinski rukovodilac bataljona i 1. vojvođanske brigade.

Na putu Skela—Obrenovac vodili smo ceo dan borbu. Nemci su na drumu sa tenkovima, a mi ih bijemo odozgo, sa bregova. Dan je. Čuvamo se da ne ginemo uludo. Danas je moja četa imala dva ranjena, mrtvih nije bilo. Jedan od ranjenih je bio neki Stanko, koji se priključio Brigadi oko Loznice, a evo već u drugoj borbi ostao je bez leve noge.

Ne prekidajući borbu probijamo se napred, prema Velikom polju. Stigli smo do Kolubare, reke dobro poznate iz prvog svetskog rata. Prešli smo je u hodu, ali smo je gazili do pojasa. Po prelasku Kolubare nailazimo na jedno veliko selo. Mogli smo zastati da isušimo odeću i da se odmorimo, ali je selo već bilo puno naše vojske pa smo produžili dalje. Pre nego što smo došli do Kolubare, počela je da pada jaka kiša, sa vetrioni. Padala je bez prestanka. Marš je bio užasno težak, naročito preko oranica, jedva smo vadili noge iz blata, a odeća močra do kože.

Prohладно je. Hladan veter nas dalje šiba. Kretanje je usporeno. Umor je sve veći. Put nas vodi kroz Dražavec prema Vraniću. Začelje kolone jedva korača kroz gusto blato i kišu.

Stigli smo u Vranić. Odmorićemo se. Pola nas odmah ide na položaj, a pola će se skinuti da bi se osušili u toplim seoskim kućama. Činimo to na smenu.

Iz Vranića smo duž železničke pruge Obrenovac—Beograd. U Bariču se vode teške borbe. Čujemo i sve jaču paljbu, a vidimo i dosta požara. Nastupamo na Veliku i Malu Mošlaniću. Borba je u toku. Napredujemo korak po korak. Neprijatelj pruža jak otpor.

Pošli smo u napad na jedan manji železnički tunel. Našu kolonu presekao je voz natovaren tenkovima i vojskom. Na njemu su bili ljetićeveci, četnici i nešto Nemaca. Dok smo se mi snašli i pripucali, voz je protutnjao... Posle jednodnevne borbe sva ova mesta su zauzeta.

Sa svih strana naše jedinice približavaju se Beogradu. Čuju se topovi i ruske »kaćuše«. Mitraljeska vatrica je sve jača. Bomba takođe. Vri kao u kotlu. Čujemo da Rusi i iz Banata prelaze preko Dunava u Beograd. Naše proleterske divizije vode borbe na Avali. Mi stižemo u Ostružnicu, pa odmah produžujemo prema Železniku vodeći neprekidne borbe.

Kod Železnika smo se sastali sa sovjetskim trupama. Nemamo vremena da se radujemo i proslavima ovaj dugo oče-

kivani susret... Obruč oko Beograda se sužava. Čujemo da su sovjetski tenkovi prodrli već na Terazije. Ovde se vode ulične borbe za svaku kuću. Naši napadaju sa svih strana. Beograđani pomažu koliko god mogu. Nemci su se naročito utvrdili na Banovom brdu i duž obale Save. Međutim, sve to nije im pomoglo jer smo mi sada spojili sovjetsku tehniku i naoružanje i partizanski moral, a to je neumoljivo guralo napred.

Naš bataljon je još 18. oktobra zauzeo položaje Železnik —Čukarica. Teško smo se probijali dalje. Neki naši bataljoni ušli su dublje u grad. Očekivao se svaki čas pad Beograda. Tako je i bilo. Dvadesetog oktobra u sedam časova uveče Beograd je oslobođen. Međutim, mi smo još 19. oktobra otpočeli izvlačenje ka Međiku. Ovde smo ušli u borbu koja je potrajala čelu noć. Na hiljade Nemaca tu je razbijeno. Bile su to nemačke divizije koje su se probijale od Smedereva. Imale su uglavnom lako naoružanje. Glavni im je cilj bio da se probiju do Beograda i dalje u Srem. Oni su razbijeni po šumarcima Meljaka, po seoskim zabranima i pojatama. Posle borbi sakupljeno ih je živilih na stotine.

Sutradan krećemo prema Velikoj Moštanici, putem kojim smo i došli. Izlazimo na železničku prugu i stižemo u Obrenovac. Usput opet imamo sporadične borbe, jer nailazimo na grupe Nemaca koje su razbijane kod Avale.

Sa raščišćavanjem ovog terena, 36-ta divizija kreće prema Staroj Pazovi, a naša ide još natrag, do Skele, gde treba da predemo preko Save u Kupinovo. Marširajući prema Skeli susrećemo jaču kolonu Nemaca, oko 2000 vojnika i oficira. Nastala je žestoka borba, koja je potrajala ceo dan i noć. Ujutru je sve bilo čisto. Mrtve je narod sklonio i pokopao, a živi su sproveđeni u zarobljeništvo. U borbi nam je svestrano pomogao narod ovog kraja. Gledao sam svojim očima kako su seljanke motkama kupile Nemce po kupama šarovine, tukle ih i terale u naše komande. Jedna domaćica je našla nemačkog podoficira u svojoj hlebnoj furuni. Doterala ga je na zborište sveg garačavog i pepeljavog.

Miloš Indić¹⁷

¹⁷ Miloš Indić, rođ. 1923. godine, Krnule, Šabac, bio je omladinski rukovodilac u 2. bataljonu 1. vojvodanske. Ovo su izvodi iz njegovih ratnih zapisa.

BEOGRADSKA BITKA

Četvrta četa Četvrtog bataljona nastupala je u sastavu Brigade iz pravca Obrenovca preko Žarkova i Makiša prema Banovom brdu i Čukarici. Već na samom prilazu, na Obrenovačkom putu, bili smo zasuti sa Bežanijske kose vatrom iz flakova. Iz jednog bunkera na prilazu Makišu obasuli su nas trorubnima, koji su po svom dejstvu bili interesantni za posmatranje. Kad metak padne na tvrdi put, on eksplodira i odskoči, pa leti dalje, i tako tri puta, zbog čega se valjda i zvao tromblon.

Po izbijanju na Banovo brdo, naša četa dobila je zadatak da krene preko Čukarice u pravcu železničke stanice. To je tada za mene bio nepoznat teren, kao i za sve nas. Tokom noći krenuli smo u napad, ali smo naišli na vrlo žestok otpor kojim je neprijatelj branio prilaze centru grada, što je bilo sasvim razumljivo. Sećam se da nam je sa leve strane bila šećerana, a ispred nas neka škola, na čijim su prozorima postavljena automatska oružja koja nam nisu dozvoljavala da »oko otvorimo«. Nekoliko naših pokušaja pod okriljem noći ostalo je bez uspeha. Imali smo mnogo ranjenih, ali je naš zadatak bio da' po svaku cenu ovladamo ovim pravcem. Posle drugog ili trećeg pokušaja, komandir Jovo Ercegovac Brica i komesar čete Cveja Vučetić sakupili su četu oko sebe i dali nam novi raspored, ulivajući nam pri tome borbeni duh i govoreći o važnosti ove bitke i našeg doprinosa za konačno oslobođenje Beograda. To nam je ulilo nove snage i polet s kojim smo krenuli u nove napade i dobrim delom ovladali terenom, ali smo iz meni nepoznatih razloga u toku najžešće bitke bili povučeni. Sećam se da je među nas uleteo komandant bataljona Duja iz Vognja i vratio nas nazad. Posle toga smo preko Topčiderskog brda u zoru krenuli u unutrašnjost grada.

Gadaj ovog matorog iza mene. ..

Kao »šardžija« imao sam to zadovoljstvo i čast da posle ovih prvih operacija odem u pravnju Kamenjaru i njegovom zameniku Iliji Bogdanoviću čiči sa još nekolicinom naših viših komandanata (mislim da su tu bili i Žika Stojšić i Džoje), radi uspostavljanja veze sa proleterima. Išli smo Ulicom Miša velikog, koja je bila slobodna, dok se iz bočnih ulica još

čula strahovita pucnjava iz svih vrsta naoružanja, čime je neprijatelj branio prilaze centru, železničkoj stanici i Savskom mostu. Prelazeći jednu poprečnu ulicu ugledasmo crvenoarmejca ukopanog u razvaljeni beton koji nam je dovikivao: »Bistro! Bistro!« Kamenjar nas je odmah zaustavio i sa iskuštvom starog i prekaljenog ratnika prišao Rusu. Ocenivši situaciju, on je mirno nastavio pokret i dok su meci zujali oko nas u šali je doviknuo nemačkom mitraljescu:

— Nemoj mene! Gadaj ovog matorog iza mojih leđa! — misleći na Iliju Bogdanovića čiču, koji je trčao iza njega. Time je izazvao smeh svih ostalih ulivajući nam sigurnost i ohrabrenje.

Posle obavljenog zadatka, četa je imala predah u jednoj vili na Banovom brdu. Sećam se da smo odatile sa terase lepo videli Savu i Savski most. Iza kraćeg odmora frenuli smo iz Beograda da zaustavimo delove nemačke vojske koji su pokušavali da se probiju preko Avale do Save i dođu u sastav svojih snaga u Sremu.

Tu smo takođe imali mnogo okršaja, jer su se Nemci povlačili i probijali u manjim i većim grupama, koje smo sa uspehom razbijali i hvatali. Na jednom sektoru, negde oko Sremčice ili Mokrog Luga, naišli smo na grupu Nemaca koja je davala žestok otpor. Dok smo bili iza jednog ne baš previše debelog drveta, nasuprot uzvišenju na kojem je bio bagrem, neprijatelj je osuo besomučnu paljbu iz automatskog oružja. Iza tog drveta bio je pogoden u kičmu jedan moj drug koga sam kao tvorničkog radnika poznavao još iz tvornice »Bata«, a ostao mi je u sećanju kao lik pravog proletera i borca sa kačketom i petokrakom na glavi. Video sam njegov poslednji trzaj, koji je na mene ostavio takav utisak da sam odmah poleteo u pravcu tog uzvišenja i pokušao da se podvučem do tzv. mrtvog ugla. Zaobišao sam to uzvišenje i došao neprijatelju iza leđa. Čuo sam iza mene gde komandir govori kako ne zna šta je sa »šardžijom«, jer se zbog brdovitog terena nismo mogli videti. Ja nisam znao za drugi način kako da mu se oglasim, nego sam ustao sa »šarcem« u ruci i osuo celi redenik neprijatelju iza leđa. Komandir je sa grupom boraca odmah naredio opšti juriš i nastavio likvidaciju neprijatelja, a ja sam jednostavno ostao kao ukopan, svestan opasnosti kojoj sam se izložio. Ali mi je, nasuprot tome, ostao

u očima lik mog druga iz Borova koga sam poznavao, a koji je ostavio na mene tako dubok utisak da je bio presudan za ovaj poduhvat. Zvao se Đorđe Gvero.

Ljudevit Vlajko Ugljk¹⁸

OKRŠAJ U SKELI

Kada smo u borbi za oslobođenje Beograda uz mnogo krvi prodrli na domak železničke stanice i gledajući već zemunski most unapred se radovali da ćemo preko njega kroz slobodan grad preći u Srem, iznenada stiže naređenje da hitno kre-nemo prema Obrenovcu. Naređenje smo primili kao i sva dotada, disciplinovano i ozbiljno, mada je svaki od nas bio i pomalo uvređen. U toku usiljenog marša saznali smo da se od pravca Grčke povlače jake nemacke snage i nastoje da se po svaku cenu probiju u Beograd, pa se naše proleterske jedinice sa njima žestoko biju pod Avalom, a Nemci pokušavaju da se jednim svojim krilom odvoje prema Kolubari i dalje prema Šapcu.

Naš Prvi bataljon Prve vojvođanske dobio je zadatak da napadne selo Skelu, koje je neprijatelju služilo kao predstraža Šapcu, gde su njegove razbijene i demoralisane jedinice izbjigale sa ciljem da se dočepaju Srema. Posle žestokih borbi tokom cele noći, u zoru smo zauzeli selo. Bilo je puno jesenje jutarnje izmaglice i dima. Vidljivost slaba. Nigde žive duše.

Nešto kasnije iz jedne kuće izade sredovečna žena u crnini i obavesti nas da Nemci ubijaju seljake po okolnim selima i otimaju im seljačka odela da bi se kamuflirali i lakše probili do Šapca ili bilo kud preko Save. Reče da su u njihovom selu kupupili svu burad, daske, snopove kukuruzovine i tako glavačke skakali u reku da bi se što pre dočepali druge obale.

Tek što se razdanilo, naša levokrilna patrola javi nam da se kroz šumarak sa južne strane prema selu kreće u koloni po jedan pedesetak ljudi u seljačkim odelima. Bilo ih je i u ženskim seljačkim haljinama i pod maramama. Na trenutak smo

¹⁸ Ljudevit Vlajko Ugljk, radnik Borova, bio je mitraljezac 4. cete 4. bataljona 1. vojvodanske brigade.

poverovali da se meštani izbegli od noćne borbe vraćaju u oslobođeno selo.

Kada su nam prišli bliže, bilo je jasno da se radi o Nemcima. Na poziv da se predaju, svi su podigli ruke uvis. Čelni je u izdignutoj ruci držao parče bele krpe u znak predaje. Ali dok su nam prilazili na desetak metara, neko sa začelja njihove kolone izdade komandu na nemačkom jeziku. Istog trena iz seljačkih gunjeva potegoše sakrivenе automate i osuše vatru po nama, razvijajući se istovremeno u strelce. Naša zaseda je delovala brzo i efikasno. Videvši da nas nisu iznenadili, oni koji su preživeli ponovo počeše dizati ruke u vis bacajući oružje.

Verovatno ohrabrene bliskom vatrom u samom selu, iz obližnjih šumaraka oko Save i skrovišta u selu izvukle su se i druge grupe zaostalih Nemaca i napale nas s leđa. Tog trenutka u selu se zatekla samo jedna četa, jer su ostale naše jednica gonile neprijatelja prema Šapcu i usput uništavale slične zaostale grupe.

Ipak, ovakva situacija nije ni za trenutak izazvala zabunu među već prekaljenim borcima Prve vojvođanske. Svi su dejstvovali mirno i precizno.

Vodeći zatim grupu zarobljenih Nemaca ka centru sela, narod sa ulice primeti kako se jedan od naših drugova guša sa nekim »civilom«. Potrčasmo i prepoznasmo vodnog delegata 1. čete Prvog bataljona Slavka Brzaka, Novosađanina. Slavko onizak, a Nemac krupan i ugojen. Obojica krvavi i znojavi. U prvi mah nam se učini da su bez oružja. U trenutku kada smo pristigli do njih, »civil« je za momenat uspeo da se odvoji od Slavka, da izvadi skriveni revolver, repetira — ali ne i dalje...

Na prolasku kroz selo sa grupom zarobljenika teško smo se suprotstavljeni razjarenim ženama — majkama, kćerima ili sestrama, koje su sekirama, vilama ili vrljikama navaljivale da se one lično osvete za zverstva od pre tri godine — kada su fašisti do temelja spalili celu Skelu, a sve muškarce poubijali ili odveli u zloglasne logore. Jedva smo uspeli da sačuvamo zarobljenike.

Uspeh u borbi za Skelu bio nam je u izvesnom smislu satisfakcija što smo prebačeni iz Beograda pre njegovog konačnog oslobođenja. Istog dana smo se iz Skele prebacili u Kupinovo u

Srem, sada već ne žaleći što nismo prešli preko zemunskog mosta.

*Radomir Vučurević Gavra*¹⁹

LJUBILI SMO SREMSKU ZEMLJU

Žurilo se najviše što se moglo da bi se presekao put kolonama neprijatejevim. Boško Nikšić, načelnik Štaba Druge brigade, grabio je napred s Drugim bataljonom u prethodnici, da bi presekli odstupnicu ostacima razbijenog neprijatelja koji se izvukao iz obruča jedinica NOVJ kod Stepojevca. On se toga događaja ovako priseća:

— Žurimo. Sad je pitanje ko će pre na Savu — Nemci koji se probijaju od Kolubare, od Stepojevca, ili mi. A želimo da nam ne umaknu. Kad pred čelnom patrolom — seljak. Privedoše mi ga. Sav izgubljen, zapušten. Eto, veli, u Zvečki nemačka vojska. Grdno naoružana. Biće da ih ima 100 duša. Odlično, to je, verovatno, prethodnica pa predahnula, mislim. Zaustavim bataljon, uputim jednu četu i pred njom onog seljaka, da udari s leđa tim Švabama, a ostale čete postavim u zasedu. Mislim: ona četa će ih naterati na naše cevi. I udari ta kolona nemačka. Borimo se, a ja stalno čekam kad će kraj toj neprijatelj evoj koloni, jer će tada pristići i ona naša četa što je neprijatelju iza leđa, pa ćemo lakše zajedno. Onako uzbuđen i nestrpljiv ne izdržah, već obodoh konja i pojurih napred, da vidim gde je kraj neprijatelju, gde je moja četa. Kad imam šta videti: velika vojska nadire, čini mi se biće i ceo puk. Odlučih se da organizovano povučem bataljon, da sačuvam ljude dok stigne glavnina Brigade.

U to stiže još jedan naš bataljon. Pomogoše nam da se bez većih gubitaka odlepimo od neprijateljske kolone. Neko reče: eno Piluška ostade na ledini, zaklaće ga. A Piluškom smo zvali kurira Belića iz Bešenova. Bio je hrabar čovek, voleli su ga ljudi i nije nam bilo druge nego da ga spasemo i sad ceo bataljon vrši protivnapad da bi spasao Pilušku. Niko nije posu-

Rađomir Vučurević Gavro bio je politički komesar bataljona u 1. vojvođanskoj brigadi. Članak je objavljen u novosadskom *Dnevniku*, 11. IV 1976.

stajao, mada je već svakom bilo jasno da je kraj rata blizu i da mu se, kad je već doživeo i nadživeo sva zla, treba i pričuvati. Izvukosmo mi odande bataljon bez žrtava, pa, malo i naokolo, stigosmo pred Savu. Međutim, Nemci su stigli pre nas i uzeli čamce i brodiće, pa i ponton. Tako mi u sadejstvu s Prvom brigadom i artiljerijom sovjetskih jedinica krenusmo u noći između 19. i 20. oktobra u borbu za Savu, za prelaz. Tu ih razbismo, u zoru počeše da beže ka Šapcu. Ali mi još ne možemo preko, u Srem, a žuri nam se. Beograd je čujemo, oslobođen, proleteri prelaze u Srem, a ko bi trebao pre u Srem od Sremaca!?

Stigoše i Rusi, bataljon pontonira, i napraviše skelu. Dok smo čekali na ponton, u selu Brkuljcu, neki se popeše na veliku gomilu slame, toliko da bolje vide rodni Srem. Kad — nešto se poče da pomera pod njima. Te što je, te kako je, kad ono — desetak Švaba. Uvukli se u slamu. Isterase ih borci. Izvlače se, vuku se, onako okićeni slamom, sve nešto kao da su ih kučići iscepali. Niko na njih ne diže ni ruku. Gledao sam u Sremu, na Semberiji, na Zelengori i drugde šta su Švabe radile s našim ranjenicima, ali, ipak, ne bih mogao ovde, na ove, podići ruku. Pomiclih: eto na šta se spustila ta silna vojska s kojom se bijemo već više od tri godine!

Kad smo 22. oktobra s parolom »Napred, za oslobođenje Vojvodine« stupili na tie Srema, preko pontonskog mosta, gledao sam: cele čete zaležu, ljube zemlju sremsku. Polako sam i ja. I komandant Kusa, i kuriri. Dve godine smo taj trenutak priželjkivali, preživljavalii. Jesu ti naši borci bili junaci, ali, brate, pre svega i osećajni mlađi ljudi! A bili smo i tužni jer nam mnogi izginuše tu, pred Savom. Pogibe i Marko Milanović, ranije u Bosni, zamenik komandanta naše Brigade, proleter, drug...

Boško Nikšić²⁰

ODBANILI SMO RUSKU BATERIJU TOPOVA

Posle teških marševa i borbi kroz istočnu Bosnu, Crnu Goru i Srbiju, najzad smo se našli u Sremu. Narod nas je srdač-

²⁰ Boško Nikšić bio je tada načelnik Štaba u 2. vojvodanskoj brigadi. Ivo Matović, *Povratak ratnika*, Bgd, 1968. Nikšić je 1943. g. bio borac i delegat voda u 1. vojvodanskoj brigadi (Prim. J. St.).

no dočekao. Posebno su se Sremci otimali da ugoste našu, Omladinsku četu Prve vojvođanske brigade. Omladina Kupinova, Šimanovaca, Pećinaca, Dobrinaca prosto se nije odvajala od nas. Donosili su nam ponude, slatkiše, kompote i tražili od nas da im pričamo o teškim borbama u Bosni i Crnoj Gori, o poginulim borcima iz njihovih sela i posebno se divili najmlađim borcima naše čete među kojima je bilo i dečaka i devojčica od 12—14 godina. Nas je ova pažnja već počela pomalo i da nervira, pa smo od naših rukovodilaca zahtevali nove borbene zadatke.

Bunili smo se i što su naši stariji drugovi stalno nastojali da nas nekako zaštite, da nam dodeljuju neke »drugorazredne« borbene zadatke, kao što su: obezbeđenje štabova, bolnica, pozadinskih delova, predstraže, izviđanja i sl. Naime, mi koji smo imali već dvogodišnji pa i duži partizanski staž, stalno smo se bunili i zahtevali da naša jedinica ima isti tretman kao i sve ostale čete i naši stariji drugovi i da smo, iako najmlađi po godinama, dorasli i svim ostalim borbenim zadacima. Naši stariji drugovi i pre svega rukovodioci, koji su nas neobično voleli i bili veoma humani i bolečivi prema nama,,kao npr. Raša, Kamjenjar, Džoje i dr. pokušavali su da sada »kada se već vidi kraj rata« sačuvaju naše mlade živote...

Iznenada, pri proboru prvih utvrđenih odbrambenih linija neprijatelja u Sremu, ukazala se prilika i našoj Omladinskoj četi da pokaže svoju pravu borbenu vrednost. Desilo se to kod Donjih Petrovaca.

Pobedonosno nastupanje jedinica 12. korpusa kroz istočni Srem, 24. oktobra 1944. godine zaustavljeno je na kanalu Jarčina posebno između sela D. Petrovci i Putinci i na prilazima Rumi. U žestokim jurišima jedinice 16. vojvođanske divizije uspele su da ovladaju jakim neprijateljskim uporištima u Dobrincima i Donjim Petrovcima, ali su već na narednoj odbrambenoj liniji bile prisiljene da se zaustave i ukopaju. Bataljoni Prve vojvođanske brigade zauzeli su položaj između s. D. Petrovci i Putinci. Na njenom levom krilu, u centru tek oslobođenog sela Donji Petrovci, sa jednim mitraljeskim odeljenjem na tornju pravoslavne crkve, u tzv. drugoj tranšeji, ostavljena je naša Omladinska četa. Naš zadatak je bio da se utvrdimo na severozapadnoj ivici sela i branimo ove položaje. Sa naših položaja, a posebno sa zvonika pravoslavne crkve i tavana severne ivice kuća, pucao je veliki brisani prostor u pravcu Pu-

tinaca i puta Putinci—Ruma, gde su se u tom trenutku nalažili glavni položaji neprijatelja. Na oko 500 metara od naših položaja, na tzv. »ničijoj zemlji« nalazio se jedan poduboki kanal koji je neprijatelj na ovoj povelikoj ravnoj površini stalno pokušavao da iskoristi za svoje iznenadne ispade i protivnapade u pravcu Petrovaca i naših položaja. Naši osmatrači na zvoniku blagovremeno su nas obaveštavali o svakom takvom pokušaju. To nam je pomoglo da dugim rafalima našeg mitraljeza i koncentričnom vatrom cele čete onemogućimo takve pokušaje i nanosimo Nemcima osetne gubitke. Uviđajući da se tim pravcem neće probiti, neprijatelj je tada usredsradio vatru svoje artiljerije i minobacača na nadvišavajuće položaje naše čete i zvonik pravoslavne crkve. Sem što je srušila i zapalila nekoliko kuća oko nas, vatra neprijateljske artiljerije nije nam nanela skoro nikakve gubitke. Sa platoa oko crkve, koji je najviše tučen, prebacili smo se na ivicu sela. Iako rede, ali efikasno i u pravo vreme, sa zvonika je i dalje dejstvovao naš teški mitraljez...

Sutradan, udesno od naših položaja, na severoistočnu ivicu sela pristigla je jedna ruska baterija sa četiri topa. Sadejstvujući našoj brigadi u napadu na Putince, ruska baterija je otvorila vatru po neprijateljskim utvrđenjima. Neprijateljska artiljerija je odmah odgovorila i prenela svoju vatru na položaje ruske baterije. To je olakšalo položaj našoj četi, ali su se pozari i eksplozije ukazali sada na severoistočnoj ivici sela. Ovo uzajamno kontrabatiranje, koje je potrajalo i sledeća dva dana, nije, izgleda, uopšte zabrinjavalo prekaljene ruske artiljerce. Za njih je to bila normalna pojava. Čim bi prestali sa puçanjem, oni su grabili lopate i popravljali narušene zaklone ili su kopali nove. Uveče su ostavlјali dežurne osmatrače kod topova a ostali su dolazili kod nas u selo, delili sa nama večeru, pili votku, pevali i veselili se...

Trećeg dana došlo je do neočekivanog preokreta i pogoršanja situacije. Prikupivši jake rezerve i obuhvatajući položaje naše brigade sa oba krila, Nemci su izvršili svoj do tada najjači protivnapad. Iznenada su se pojavili i tamo gde smo ih najmanje očekivali — na južnoj ivici sela, i udarili u bok i pozadinu naše čete. Došlo je do teških uličnih borbi. Da bismo izbegli opkoljavanje i odsecanje od ostalih jedinica naše brigade, napuštali smo jednu po jednu kuću i povlačili se prema jugoistočnoj ivici sela. Krajnjim naprezanjem, veštim mane-

vrisanjem i sa sređenom vatrom od strane našeg šesnaestogodišnjeg ali veoma iskusnog i odlučnog komandira Jovice Kerkeza spasli smo sa zvonika i naš teški mitraljez.

Nemci su već izbjiali na plato oko crkve kada je Jovica naredio svojim borcima: »Brza paljba!« dovikujući istovremeno mitraljescima da se skidaju sa zvonika. Tek kada su se oni našli iza naših leđ, nastavili smo i mi po delovima, koristeći svaku kuću kao zaklon, da se povlačimo sa platoa.

Na kraju sela Jovica nas je ponovo zaustavio. Ne posredno iza naših leđ, na svojim ranijim položajima, bez zaštite pešadije ostali su ruski artiljeri sa svojim topovima. Na puškomet svud oko njih, na ovoj ravnoj i ogoljenoj prostoriji, nije bilo ni jedne naše jedinice. Ispred njih, kroz kanal, na koju stotinu metara, nazirala se jedna nemačka kolona. Za nama, kroz Petrovce nadirala je druga a sa desnog boka od Putinaca i treća. Sve one su, očigledno, imale za cilj da dođu do lako plena i likvidiraju ovu dosadnu i po njih veoma neprijatnu rusku bateriju.

Pomireni već sa svojom subbinom, hrabri ruski artiljeri pripremali su se da što skuplje prodaju svoje živote i svoje topove. Kada je ugledao naše borce i prepozao našeg komandira Jovicu i komesara Lazu Škorića, njihovog komandira baterije kao da je sunce ogrejalo:

— Tavariši! Druzja! Bratja!... Priđi suda! Nada oboronat naši puški!... (Drugovi! Prijatelja! Braće! Dođite ovamo! Treba odbraniti naše topove!)

— Za mnom, drugovi! Ne smemo ostaviti Nemcima topove! I našu braću Ruse... — doviknuo nam je Jovica i bez razmišljanja prvi usikoao među sada već oraspoložene ruske artiljerce. Komandir ruske baterije potrčao mu je u susret, čvrsto ga prigrlio i pomogao mu da brzo rasporedi borce naše čete ispred i oko položaja ruske baterije.

Ono što je posle toga nastalo doživeo sam kao u nekom transu. Nemci su odmah došli za nama i navalili kao pobe-snele zveri. Naročito ovi koji su išli iza nas. Bili su nam najbliži, na samo stotinak metara od naših položaja. Čim bi krenuli iz kuća i potrcali prema našim položajima, sačekivali smo ih ubitačnom vatrom naših mitraljeza, pušaka i automata. Istovremeno, pravi pokolj u njihovim redovima činila je kartečna vatra iz ruskih topova. Nekoliko njihovih odeljenja uspelo je ipak da prodre sve do naših položaja. Njih smo zaustavlali

ručnim bombama, bajonetima i borbom prsa u prsa. Pretrpevši velike gubitke, Nemci su napokon odustali od juriša na naše položaje i rusku bateriju. Povukli su se na svoje polazne položaje i odatle pokušavali da nas prvo neutrališu vatrom svojih minobacača. Ona je bila mnogo efikasnija. Od nje su poginuli hrabri komandir ruske baterije i još tri njegova artiljerca. U odbijanju poslednjeg juriša poginuo je i neustrašivi bombaš naše čete Andrija Šuster Janko, šesnaestogodišnji Slovак iz Šiida. Tada je usledio i opšti protivnapad cele naše brigade. Nemci su potisnuti prvo u Putince a posle oštrenih uličnih borbi zauzeto je i ovo selo.

Posiveli od barutnih gasova i siko ogluveli od dejstva ruske artiljerije u svojoj neposrednoj blizini, radovali smo se zajedno sa ruskim artiljerцима ovoj našoj zajedničkoj pobedi. Nastalo je uzajamno grljenje i čestitanje. Tada su stigli i naši štabovi i rukovodioci. Nisu krili svoju radost što nas posle teške trodnevne borbe vide u gotovo istom sastavu. Za podvig naše čete ubrzo se saznalo u celom Korpusu. Posle toga su usledile pohvale i odlikovanja... .

Stanko Kovač Bole²¹

DAVIO SAM SE U KANALU JARČINA

Na prilazima Rume, ispred sela Putinaca, naša Prva vođanska brigada i ceo Korpus zaustavljeni su ispred novog neprijateljske odbrambene linije koja se protezala duž kanala Jarčina i sve do istočnih padina Fruške gore. Došlo je do žestokih borbi jer su se Nemci ogorčeno branili. U jednom od naših juriša na železničku stanicu u Putincima neprijateljski mitraljeski rafal zakačio me je po butinama obe noge. Ostao sam na ravnom i brisanom prostoru dok su se naše jedinice povlačile na svoje polazne položaje. Ležeći onako nepokretan na vlažnoj sremskoj oranici, bez ikakvog žbunića i zaklona, već sam pomislio da ću tu i završiti svoj mladi, sedamnaestogodišnji život. »Zar posle tolikih borbi po istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Srbiji da poginem tu, na pragu mog rodnog sela

²¹ Stanko Kovač, rođen 1928. godine, Duvno, bio je borac Omladinske čete 1. vojvodanske brigade.

Laćarka i ne doživim njegovo oslobođenje?» — pomislio sam u sebi pomiren sa svojom sudbinom.

— Hajde, Dragomire! Šta je to s tobom!? — trže me iz tih zloslutnih misli meni dobro poznati glas našeg komandanta bataljona Dimitrija Lazarova Raše. On se po običaju poslednji povlačio, štiteći vatrom svoga automata zaostale borce.

Ugledavši me onako nemoćnog i teško ranjenog, bez pitanja i razmišljanja dohvati me za ovratnik šnjela i poče vući prema kanalu Jarčina. Vukao me tako jednu duž njiva ne obraćajući pažnju na moja preklinjanja i na kišu neprijateljskih kuršuma koji su preoravali njivu oko nas. Molio sam ga da me ostavi i da ne izlaže sebe nepotrebnoj opasnosti. Zau stavio se tek kada me je svukao u neku udoljicu i odatle pozvao bolničarku da me previje. Stigli smo već u neposrednu blizinu naših polaznih položaja. Ubrzo je stigla moja zemljakinja Draginja Badanjac, koja me je previla. Raša je zatim poslao i četiri naša borca koji su me stavili na čebe i poneli preko Jarčine u brigadno previjalište.

Na kanalu Jarčina, koji je tada bio pun vode dubine oko 2 i širine 3—4 metra, mi smo u toku prethodne noći napravili nekoliko inmprovizovanih prelaza od granja i kukuruzne šaše. Da li zbog toga što smo naišli svi odjednom ili zbog nečeg drugog, tek prelaz se raspao i mi smo odjednom upali u ledenu vodu preko glave. Moji nosioci su se brzo našli na obali. Nepokretan i zavijen u čebe, ja sam odmah potonuo i počeo da se davim. U poslednjem trenutku, snagom očajnika, razgrnuo sam čebe i zamlatarao rukama. Tu se zadesio i komandir moje čete Uroš Šuljmanac. Doviknuo je nešto mojim nosiocima i ubrzo sam se i ja našao na drugoj obali. Istisnuli su iz mene poveću količinu vode i poneli me u brigadni sanitet. Tu su me ponovo previli i obradili zagađene rane. Svom komandantu Raši, komandiru Urošu i drugovima moje 4. čete Trećeg bataljona Prve vojvođanske brigade mogu zahvaliti što sam i danas živ...

Dragomir Vuletić²²

²² Dragomir Vuletić, rođen 1927. godine u Laćarku, bio je borac i puškomitrailjer u 1. vojvođanskoj brigadi.

POGINUO NA DOMAKU SVOGA SELA

Sava Marković, rodom iz sela Grabovaca u Sremu, bio je zemljoradnik iz siromašne seljačke porodice. Sa samo 18 godina, već početkom 1942. godine, povezao se sa omladinskim pokretom u selu, a polovinom septembra stupio i Narodnooslobodiilačku vojsku, u Posavski odred gde je ostao do januara 1943. i sa prvim velikim transportom krenuo u Bosnu.

Po prelasku u Bosnu priključio se Četvrtom bataljonu Šeste istočnobosanske brigade, u kome su bili Sremci. Posle izvesnog privikavanja na nov teren i uslove života i borbi, Sava je prekomandovan u mitraljesku četu Petog pratećeg bataljona ove brigade. Kasnije, u jednoj žestokoj borbi sa četnicima, Sava je ranjen u oko. Posle je bio konjovodac, a potom pomoćnik na puškomitrailjezu.

Prešao je težak put: od Birča, preko Romanije, Prače, Drine, čajmiča, Metaljke, Čelebića, Vučeva, Sutjeske i Zelengore, da bi se ponovo obreo u Birču i na Majevici.

Po dolasku u Birač, bez oka i iscrpljen od teških danočnih borbi i marševa i izgladneo, ostao je na lečenju i oporavku u bolnici Lovnici u Šekovićima. Bez oka, ali oporavljen, tražio je da ga ponovo upute u jedinicu, da nastavi da se bori zajedno sa svojim drugovima. Raspoređen je u Prvu vojvođansku brigadu. Bila je jesen 1943. g. Sa Prvom brigadom Sava je ponovo prešao put kojim je išao u petoj ofanzivi. Ponovo su nastali teški dani, ali je Sava sve to stojički podnosio. Izdržao je sve napore i sa Brigadom prešao u Srbiju i učestvovao u borbama za Beograd, a ubrzo prešao u Srem.

Sava je u to vreme bio u intendanturi Brigade, kao vozač zaprežnih kola. Terajući zapregu po drumu Ruma—Voganj, naišao je na minirani deo puta. Kola su nagazila na minu koja je raznela i konje i kola i usmrtila Savu. Tako se završila Odisaja ovog borca iz Grabovaca. Poginuo je tako reći na domaku svoje kuće.

*Ljuban Jovanović**

³ Sećanje na Savu Markovića prikupili su i obradili Li. Jovanović i Ž. Vasić u svojoj knjizi *Vojvodani u bici na Sutjesci*, Novi Sad 1978, 295.

POVRATAK

»Kad brigada preko Save krene,
širi ruke, majko, evo mene...«
Jurišali s Crvenom armijom,
Beogradu slobodu doneli.
Pet brigada na Savu izbilo,
Vojvodani sa dalekog puta.
Silna radost srca ispunila,
Mutna Savo, skloni nam se s puta.
Teče Sava ledena, krvava,
Da smo ribe, sad bi zaplivali,
Da smo ptice, sad bi poleteli.
Svom narodu teško napačenom,
Svojoj zemlji slabo pooranoj,
Vraćaju se majkama sinovi,
Vraćaju se kćeri očevima,
Vraćaju se ženama muževi,
Vraćaju se deci roditelji,
Raduju se srca i strahuju,
Ko se vraća, koga biti neće.
Ruski čamci Savu presekoše,
Popadaše Sremci na kolena,
Ljube zemlju, drobe i miluju,
Zalivaju ratničkim suzama.
Istrčalo i mlado i staro,
Ljube redom znane i neznane,
Suzne oči draga lica traže.
Doneli smo i radost i tugu,
AF je tuga radost nadjačala.
Svaki šesti u stroju ostao.
A hiljade nikad doći neće.
Novi borci mesta popuniše.
Teške bitke na Dravi čekaju.
Blago zemlji koju vojska ljubi,
Blago vojsci kad je narod ljubi.

Gospojinka Lazarov-Radomirović²⁴

²⁴ Gospojinka Lazarov-Radomirović, rođena 1925. u Bačincima, Srem, bila je sekretar Bataljonskog komiteta SKOJ-a 4. bat. 1. vojvodanske brigade.

Zdravko Damjanović omladinski rukovodilac Prve vojvodanske brigade (prvi s' desna). Milena Vozarević referent saniteta brigade (u sredini) i Smilja Pužić referent saniteta 1. bataljona, septembar 1944. godine, Mačva.

Grupa rukovodilaca Prve vojvodanske u Mačvi, septembra 1944. (S desna u levo: Perico Ristivojević, Branko Petković, Lazar Čavić, Zdravko Damjanović i Milenko Jovanović Ćata).

Štab Prve vojvodanske brigade u Crnoj Bari, kod Šapca, septembra 1944. Prvi s'leva je Ilija Bogdanović Čiča, komandant, Milovan Vujović, pomoćnik komesara, Milenko Radovanović Ciga, obaveštajni oficir i Jova Ivančević oficir OZN-e brigade.

Prelaz delova Prve vojvodanske brigade preko Save kod sela Skele, oktobra 1944. godine.

Škorić Laza komesar i Janač Petar borac
Omladinske čete Prve vojvodanske
brigade, septembra 1944. godine.

Štab Prve vojvodanske brigade sa štabovima bataljona u oslobođenoj Sremskoj
Mitrovici, 7. novembra 1944. godine.

Grupa rukovodilaca Prve vojvodanske brigade. S leva na desno: Slavko Savić Kvaternik, komandant 1. bataljona; Proka Đilas komandant 2. bataljona; Dane Banjeglav, zamenik komandanta 3. bataljona; Andrija Naglić Brale, komandant 4. bataljona; Dimitrije Lazarov Raša, komandant 3. bataljona; Đorđe Nikolić, komesar vozarskog bataljona divizije; dvojica nepoznatih boraca.

U OSLOBOĐENOM RODNOM MESTU

Posle petodnevnih borbi u predgrađu Sremske Mitrovice, dočekao sam i taj željeni dan da uđem u svoje slobodno rodno mesto, da vidim roditelje i prijatelje. Bilo je to 1. novembra 1944. godine. Naša Prva vovodanska brigada uspela je da protera neprijatelja sa položaja, gde se bio utvrdio, i da ga istera iz grada.

Rano ujutro, oko 3 sata, krenuli smo kolonom po jedan meni sasvim dobro poznatim putem. Prolazeći pokraj kuća gde su živeli moji poznanici, nisam mogao da odolim želji a da ne pogledam unutra. Bdo sam razočaran. Nikoga nije bilo u tome delu grada, ni žive duše. Pitao sam se gde je taj narod. Išao sam dalje i video istu sliku: ulice puste, a kuće razрушene od petodnevнog zasipanja ruskih »kačuša«. Tek kada smo prišli bliže centru, pojавio se jedan od stanovnika ovoga grada, sav zbumen i smeten. Ne mogu da kažem pravi razlog njegovom držanju, jer toga čoveka znam, to je jedan Švaba koji sebe smatra ispravnim.

Čak i kada smo stigli u sam centar grada, slika se nije ništa izmenila. Najednom dobijamo naređenje da stanemo. Stali smo i odmah počeli da pevamo, veseli i razdragani što smo konačno stigli u ovaj napačeni grad, koji je dao možda najviše žrtava za vreme fašističke strahovlade. Počeli smo pesmu s početka tiho, pa sve glasnije i glasnije. Na našu pesmu počeli su se otvarati prozori, a na istima su se bojažljivo pojavljivale glave stanovnika i gledale u čudu pitajući se šta je to sada. Nisu bili načisto koja je to vojska, jer su fašisti još u toku noći bili u gradu. Nije prošlo ni 15 minuta a narod se počeo okupljati oko nas donoseći nam rakije, kolača i cigareta. Mi smo se još više raspevali, narod se sve više okupljao, tako da se stvorilo pravo veselje. Narod je sve više i više uviđao da mu je došla toliko željena sloboda.

Već je uveliko svanulo kada sam dobio dozvolu da odem do mojih, koje sam našao žive i zdrave. Bio sam srećan i zadovoljan i u čas sam zaboravio na sve teškoće koje sam podneo do ovoga časa.

Svetozar Brkić Ćata²⁵

²⁵ *Svetozar Brkić Ćata*, objavljeno u listu 2. bataljona *Osvit* br. 2/45.

OSLOBOĐENJE SREMA I PRELAZAK U BAČKU I BARANJU

Dvadeset drugog oktobra prešli smo preko Save i u Kupinovo. Bila je nedelja. Narod nas je dočekao presrećan i oduševljen. Spremio nam je ručak, bogat, slavski, a u čelom selu je nastalo slavlje. Neki su borci posle dvogodišnjeg ratovanja stigli svojam kućama. Njihova radost je bila najveća. Mnogi se nisu vratili.

U 16 časova naša jedinica morala je napred, prema Rumi. U toku noći čelni odred je stigao do Šimanovaca. Njih je neprijatelj uporno branio. Razvila se teška borba. Rezerva se još ne uvodi, pa smo noćili pod vadrini nebom, u koloni. Tu noć* je pao i prvi mraz. Dobro smo ga zapamtili, jer nismo se mogli kretati da se ne bismo otkrivali neprijatelju, a vatru pogotovu nismo smeli paliti. Ujutru je selo oslobođeno. Ušli smo u kuće, da se otkravimo. U podne je ponovo naređen pokret. Ubrzo stižemo u Popince. I ovo selo je bilo naše partizansko pa nas je narod izvanredno dočekao. Tu noć sam spavao u dunjama, pokriven jorganom. To kod moje kuće nisam imao. Pred zorou je bio pokret ka Putincima. Moram priznati da mi je bilo žao postelja koje smo morali tako brzo da ostavimo.

Utvrdjenim Putincima nismo mogli prići. Sačekala nas je uraganska vatra. Morali smo se povući. Tukli su nas teškom artiljerijom. Imali smo žrtava i dosta ranjenih. Očigledno je da su Nemci brojčano jaki i dobro naoružani. Borba traje neprekidno i sve je žešća. Osvanuo je i 26. oktobar. Stiže nam pojačanje. Posle odlučujućeg udara, Nemci su ujutru potisnuti i povukli se prema Rumi.

Dvadeset sedmog oktobra pala je Ruma, a zatim i Voganj. Tai dan smo imali mali predah. On je iskorišćen za sređivanje jedinica i političke sastanke. Pozvan sam i ja na jedan od tih sastanaka. Na sastanku moj mitraljezac je govorio o meni. Rekao ie da sam položio ispit i hrabro se borio. Primljen sam u SKOJ. Moram priznati da sam bio presrećan. Tada je to bila veoma velika počast i događaj. Na ovom sastanku sam doznao da sam u početku bio pod prismotrom. Prvo, kad sam došao u jedinicu, došli su i neki mladići — Šumadinci. Verovatno su pre toga bili u četnicima, jer jedan od njih je ubrzo pobegao. Drugo, imao sam oficirske pantalone, rajtozne, koje sam nabavio za odlazak u partizane, pa sam i zbog njih bio sumnjiv. Sada, posle ovog sastanka sumnje su otpale...

Sutradan su nastavljene operacije prema Sremskoj Mitrovici. Mi smo 27. oktobra prošli kroz Putince, naše jedinice su ih osloboidle. Selo je bilo pusto, bez žive duše. Domovi prazni, napušteni. Vide se sveži tragovi borbe. Radnje su neispravnjene, izlozi polupani, bakaluk rasut ispred njih. Niko ne stiže ništa da uzme. Kuće pune stvari i hrane. Negde na stolu hieb, jelo i piće. Znači da su Švabe odjednom pobegle, glavom bez obzira. Inače, ovo je mesto bilo naseljeno švapskim stanovništvom. Zato nam je predočeno da hrana može biti zatrovana, pa se na nju niko nije ni osvrtao.

Dvadeset osmog oktobra određen sam u patrolu kroz tek oslobođenu Rumu. Bila je noć. Pustoš. Kuće izlupane, oštećene. Ponegde se još oseća dim, dogoreva zapaljeno. Narod se uvukao u domove. Na ulicama su samo naoružani vojnici...

Dvadeset devetog oktobra smo zastali u Vognju. Naša dva bataljona su u napadu na Mitrovicu. Jedan je u rezervi. Sutradan je stigla Kosmajska brigada, koja nas je smenila na frontu. Povlačimo se u Rumu i Voganj na odmor. Mitrovica je 1. novembra oslobođena.

Na oslobođenoj teritoriji se vrši mobilizacija. Zahvata godišta 1913—1927. Tako sam se 2. novembra sastao sa bratom Milisavom, koji je postao borac Druge vojvođanske brigade, naše divizije. Starija braća su takođe borci, samo ne znamo gde su. Sada nas je sva četiri brata u ratu. Odavde sam napisao prvo pismo kući.

Posle nekoliko dana odmora, naša jedinica 7. novembra kreće za Velike Radince. Druge idu na Čalmu, treće prema Šidu. Tamo se formira tzv. Sremski front...

Jedanaestog novembra izvršili smo pokret za Sremsku Kamenicu. Tamo smo stigli u 9 sati uveče, a sutradan ujutru smo prešli u Petrovaradin. Nedelja je. Očekujemo prelazak preko Dunava. Mostovi su porušeni pa je prelazak otežan. Ovde nas sustiže jedna veća motomehanizovana jedinica Crvene armije. Krećemo se uporedno. Umorni smo od dugog puta, ali ovako izmešani, vođeni zajedničkom željom za oslobođenje, idemo napred. Istoga dana uveče prebacujemo se preko Dunava u Novi Sad. Prebacivanje je trajalo celu noć i dobar deo narednog dana. Prednost je imala motorizacija, a pešadija i pomoćne jedinice prešle su poslednje. Ja sam prešao u večernjim satima i bio sam ostavljen za vezu, za one koji će tek preći.

Bilo nas je trojica u patroli. Celu noć smo hodali zamračenim ulicama Novog Sada. Na ulicama retko koji civil, ali je zato vojske bilo na pretek. Čula se samo buka motora, zvečkanje oružja i topot vojničkih nogu. Negde oko dva sata po ponoći stali smo ispred jedne dvospratnice u centru. Unutra se čula primamljiva laka muzika, a svugde je vladala mrtva tišina. Ovo nas iznenadilo, pa smo iz radoznalosti pokucali na spuštenu roletnu, kroz koju se skoro neprimetno naziralo svetlo. Svetio je odjedanput nestalo, muzika prestala. Posle dva-tri minuta pojavio se jedan mladi crvenoarmejac. On je u toj kući naišao na klavir pa je svirao. Pristojno se izvinuo i vratio se natrag. Do tada nisam ni znao šta je klavir, ali mi se to toliko dopalo da sam to dobro zapamlio.

Uveče 13. novembra ukrcali smo se u voz i krenuli prema Somborn. Putovali smo u otvorenim vagonima. Bilo je užasno hladno. Jedva smo čekali da voz bar malo uspori kretanje, ako neće da stane. Stigli smo noću oko 12 sati u Somibor. Sačekali smo jutro na železničkoj stanici. Potom smo lepo postrojeni otišli u vojne kasarne. Tu smo ostali 2—3 dana. Sedamnaestog novembra noću napustili smo kasarne, a ujutru smo osvanuli u Svetozaru Miletiću. Uveče smo stigli u jedno omanje srpsko naselje. Zvalo se Obzir Salaš i bilo je udaljeno 4—5 kilometara od Somborn. Ovde smo ostali malo duže. Tu smo 23. novembra 1944. položili vojničku zakletvu.

Po dolasku u okolinu Sombora otpočele su razne aktivnosti: političke, kulturne, obuka u rukovanju novim ruskim oružjem. Vojska se odmarala i spremala intenzivno za nastavak borbe. Spavali smo po kućama. Raspoređen sam kod nekih starijih ljudi, sa još tri druga. Bili su mnogo dobri. Osećao sam se kao kod svoje kuće. Zavoleo sam ih, a i oni mene.

Pri sređivanju jedinica došao sam u Tehničku četu. Verovatno zbog zanimanja. Ovde sam izabran za sekretara aktiva SKOJ-a. Radilo se dosta i ozbiljno.

Pored ovoga, bio sam zadužen i za rad u Omladinskoj četi koja je postojala pri Štabu Brigade. Ovo su bila deca od 11 do 15 godina koja su se našla u partizanima. Začudo da su ta deca toko rano sazrevala, verovatno u datim okolnostima. Bili su vrlo disciplinovani, pametni, veoma hrabri i poslušni. Oni su imali svog komandira, zvao se Jovica Kerkez, kao i ostale rukovodioce, po uzoru na borbene jedinice.

Iz Obzir Salaša ka Bezdanu krenuli smo i. decembra. Išli smo pravcem: Batina, Zmajevac, Kneževi Vinogradi, Putevi su bili kaljavi. Močvare, led i voda, jer su preko noći stezali mrazevi, a danju bi se otopilo. Drugog decembra smo stigli u Kneževe Vinograde. Opet je pokret. Skoro redovno krećemo oko 24 časa. Osvanuli smo u Belom Manastiru — Baranja. Ovde smo videli vrlo lepe kasarne, a po krugu stasali mladi borovi. Sve je pružalo impozantnu sliku mirnodopskog života, kao da je rat već prohujao. Zemlja je ovde plodna i bogata, što se vidi po narodu i kućama, stoci i ostaloj imovini. Četvrtog decembra smo već ulazili na mađarsku teritoriju.

Došli smo u mesto šikloš. Vreme je bilo suvo i prohladno, bez sunca. Putevi dobri i loši. Ovuda su već prošle sovjetske jedinice i na putevima su ostavile vidne tragove. Isprovaljivani su, izlokvani. Mađarski narod nas je nerado gledao. Obično su nas posmatrali iza čoškova, ili kroz zavese. Petog decembra ujutru u 5 časova smo krenuli za Harkanj. Odavde, duž jugoslovensko-mađarske granice niz Dravu. Tako smo šestog ujutru osvanuli u Lužoku. Celu noć nas je pratila ledena kiša sa vetrom. Drava je zaposednuta našim jedinicama sa mađarske strane. Rusi su prošli dalje ka Pešti i Beču, a ovaj deo naše zemlje još je neosloboden. Jedino postoji slobodna teritorija u Slavoniji na liniji Voćin, Podravska Slatina, Virovitica. Tu je naš Šesti korpus.

U Luzoku smo ostali malo duže na odmoru i pripremama, u slobodnom vremenu smo igrali šaha, a pravili smo i priredebe, usmene i zidine novine. Vreme je bilo decembarsko, hladno i promenljivo.

Streljački bataljoni su već prešli preko u Slavoniju. Sedamnaestog decembra krenula je i naša Tehnička četa. Prelazak je bio na Barču. Železnički most je bio porušen, ali je pravljjen da se može koristiti za prelazak. Vodostaj je bio veliki, reka se razlila, pa je imala više krakova. Zemljište je močvarno. Dosta je kukuruznih polja i neobranog kukuruza. Na sve strane videli su se tragovi rata i ratnih pustošenja...

Miloš Indić²⁶

²⁶ Miloš Indić, rođen 1923. godine u Kriulu, Šabac. Bio je omladinski rukovodilac u 2. bataljonu 1. vojvodanske. Ovo su izvodi iz njegovih ratnih zapisa.